

सत्याषाढविरचितं श्रौतसूत्रम् ।

महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् ।

अथैकविंशप्रश्ने प्रथमः पटलः ।

यदर्पितं कर्म फलाय कल्पते यदर्पितं बन्धविमुक्तयेऽपि च ।
सच्चित्सुखानन्तमनन्त्यमीश्वरं वन्दे नृसिंहं दुरितेभदारणम् ॥
विनेययुक्ताखिलसिद्धवर्थलसच्चिदानन्दसुखं मुनीन्द्रम् ।
नमामि सूत्रार्थविदे मुदाऽहं हिरण्यकेशाख्यगुरुं कृपाब्धिम ॥
एकोनविंशे विंशे च स्मार्तकर्म निरूपितम् ।
अथैकविंशे वक्ष्येते हौत्रप्रवरनिर्णयौ ॥

अथ प्रणेप्यमाणस्य दर्शपूर्णमासहौत्रसूत्रस्यार्थं पिण्डीकृत्य शिष्यबुद्धिसमाधानाय
प्रतिजानीते—

देवा यो अप्सु महिम इषवः स इदमापः प्रवहत
यत्किंच दुरितं मयि । यच्चाहमभिदुद्रोह यच्च
शेष उदाकृतम् ॥ भूः प्रपद्ये भुवः प्रपद्ये सुवः
प्रपद्ये भूर्भुवः सुवः प्रपद्ये (इति वा) सत्यं
प्रपद्य ऋतं प्रपद्येऽमृतं प्रपद्ये प्रजापतेः प्रियां
ननुवपनार्तां प्रपद्ये गायत्रीं प्रपद्ये त्रिष्टुभं प्रपद्ये
जगतीं प्रपद्येऽनुष्टुभं प्रपद्ये पङ्क्तिं प्रपद्ये छन्दो-
भिश्छादये छन्दोभिश्छन्नोऽस्मीदमहं पञ्चदशेन
वज्रेण द्विषन्तं भ्रातृव्यमवकामामि योऽस्मान्नेष्टि
यं च वयं द्विष्मः । दशहोता भूर्भुवः सुवः । हिं
नमो मात्रे पृथिव्यै ॥ इन्द्रमन्वारभामहे होतृवर्ये
पुरोहितम् । येनाऽऽयन्नुत्तमं सुवर्देवा अङ्गिरसो
दिवम् ॥ षष्टिश्चाध्वर्यो नवतिश्च पाशा अध्वर्युम-
ग्निमन्तरा वियत्ताः । सिनन्ति पाकमति धीर एत्यू-
तस्य पन्थामन्वेमि होता ॥ १ ॥ चतुर्होता पञ्चहोता

षड्ढोता सप्तहोता ॥ समुद्रं मावपदमादित्यस्यऽऽ-
 वृतमन्वावर्तेत । षण्मोर्वीरः सहस्रान्तु द्यौश्चपृथिवी
 चाहश्च रात्रिश्च कृषिश्च वृष्टिश्च त्विषिश्चापचि-
 तिश्चाऽऽपश्चौषधयश्च । निरस्तः परावसुः । ये नः
 सपत्ना अप ते भवन्तिवन्द्राग्निभ्यामववाधामहे
 तान् । वसवो रुद्रा आदित्या उपरिस्पृशं मोग्रं
 चेत्तारमधिराजमक्रन् । उन्निवत उदुद्रतश्च केषं
 पातं मा द्यावापृथिवी अद्याहः । सीद होतः स्व
 उ लोके चिकित्वान्सादयो यज्ञं सुकृतस्य
 योनौ । देवावीर्देवान्हविषा यजास्यग्रे बृहद्यज-
 माने वयोधाः । नि होता होतृषदने विदानस्त्वेषो
 दीदिवाः असदत्सुदक्षः । अदब्धव्रतपतिर्वसिष्ठः
 सहस्रंभरः शुचिजिह्वो अग्निः ॥ लोककृतौ लोकं
 मे कृणुतं मा मा संतापमेष वां लोकः । प्र मे
 ब्रूत भागधेयं यथा वो येन पथा हव्यमा वो
 वहामि जुष्टामद्य देवेभ्यो वाचमुद्यासं जुष्टां
 ब्रह्मभ्यो जुष्टां नाराशंसाय ॥ वागोजः सह
 ओजो मयि प्राणापानौ । वाग्वषट्कार नमस्ते
 अस्तु मा मा हिंसीः ॥ २ ॥

देवा यो अप्सु महिम इत्यादयो मन्त्रा इह प्रश्ने विनियुक्तत्वात्सौकर्यार्थमत्र पाठाः
 सम्यगाम्नाताः ॥

दर्शपूर्णमासयोर्हौत्रं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

दर्शपूर्णमासयोस्तु निगदा याजुर्वेदिका एव तयोर्विकृतिष्वपीति यजुर्वेदस्य भूयस्त्वे-
 नाभिधानात्स्वतन्त्रहौत्रविधानसापेक्षयोः समासेन ग्रहणं हौत्रं यजुर्वेदेन विधीयते ।
 ऋग्वेदविहितस्य कर्मण उत्सर्गेण हौत्रमिति । व्याख्यानं नाम शब्दप्रतिपादितस्यार्थस्य
 न्यायलब्धार्थस्वरूपकथनमस्मादयमर्थो लभ्यत इति ॥ १ ॥

कलृप्ते होतृषदने देवा यो अप्सु महिम इत्यप आचामति ॥ २ ॥

होता निषीदत्यग्निमस्तद्धोतृषदनं दर्भमयमासनं तस्मिन्कलृप्तेऽध्वर्युणा । होतृषदनं कल्प-

यति (स० सू० १-८-२७) इति वचनात् । आचामति प्राश्नाति । उदाकृत-
मित्यन्तः ॥ २ ॥

यज्ञोपवीत्याचान्तो विहारमभ्येत्यान्तरेण वेद्यु-
त्करौ भूः प्रपद्ये भुवः प्रपद्य इति प्रतिपद्यते ।
उत्तरेण वेदिमवस्थाय च्छन्दोभिश्छादये छन्दो-
भिश्छन्नोऽस्मीति जपति ॥ ३ ॥

‘ सव्यमिति यज्ञोपवीतम् ’ (तै० आ० २-१) इति श्रुतेः । शुद्धचर्थमाचमन-
मिति वचनात् । विहारमभ्येत्य प्राप्य वेद्युत्करयोर्मध्ये गच्छन्नपतीत्यर्थः । होतृस्थानं
वेद्या उत्तरश्रोणे रुतरतो होतृप्रत्ययं यत्र प्रागग्रमुदगाग्रं वा कल्पयत्यासनं तत्र जपति ।
पङ्क्तिं प्रपद्य इति प्रथममन्त्रान्तः ॥ ३ ॥

दक्षिणेन पादेनोत्तरां वेदिश्रोणीमवक्रामतीदमहं
पञ्चदशेन वज्रेणेति ॥ ४ ॥

वयं द्विष्म इति मन्त्रान्तः । ननु ‘सामिधेनीरेव प्रकृत्यान्तर्वेद्यन्यः पादो भवति बहि-
र्वेद्यन्यः’ इति श्रुतम् । ‘ अर्थमन्तर्वेदि ’ इत्यादाविव न स्थानविशेषलक्षणा वाक्यद्वयेन
संभवति । तादृशस्थानस्यैकत्वेन तत्रैकः पादोऽन्यत्रान्यः पाद इति कथनस्वारस्यविरो-
धापत्तेः । तस्माद्वेदेरन्तरूपविशय—प्र वो वाजा अभिद्यव इति पादो वक्तव्यः, तद्वाहि-
रुपाविश्य ‘ हविष्मन्तो घृताच्या ’ इति । पुनस्तदन्तरूपविशय देवाञ् जिगाति
सुम्नयोमित्यादिरीत्या ‘ सामिधेनीरनुब्रूयात् ’ इत्यनेनैकवाक्यतया सिध्यतीति प्राप्ते—
‘ तिष्ठन्नन्वाह ’ इति विधेः स्थानविशेषसाकाङ्क्षत्वेन तत्समर्पकतयैकवाक्यत्वे
संभवति वाक्यभेदायोगात्तादृशस्थाने स्थितवतोऽर्थात्तदवयवभेदेन होतुः पादद्वयस्याव-
स्थानेनान्यः पाद इत्यस्यानुवादत्वसंभवादप्यपादमाहेत्युच्चारणकर्मत्वेनानिर्देशात्पादश-
ब्दस्य ऋक्पादपरत्वायोगाच्च स्थानविशेषलक्षणया तत्र होता स्थित्वाऽनुब्रूयादित्यर्थः ।
(१६-१-३) ॥ ४ ॥

अथ परिभाषामाह—

अत्र तिष्ठन्सामिधेनीरन्वाह ॥ ५ ॥

अत्र होतृकर्मणीत्यर्थः । यथा तिष्ठन्याज्यामन्वाह (जै० सू० १०-४-२१)
इति न्यायवत् । अन्वाहेति विधीयमानमनुवचनमदृष्टार्थः कर्म स्याच्चोदनान्तराददृष्टार्थ-
तया विधानबलाच्छ्रवदिति ॥ ५ ॥

आवृतस्यैतानि वाचो नियम्यानि भवन्ति ॥ ६ ॥

आरब्धे कर्मणि यावत्समाप्ति न ब्रूयात् ॥ ६ ॥

सामिधेनीसंप्रैषादध्या परिधानीयायाः पुरो-
नुवाक्यासंप्रैषादध्या प्रणवाद्याज्यासंप्रैषादध्या
वषट्कारान्निगदमारभ्याऽऽसमाप्तेर्हृदयदेशेऽञ्जलिं
कृत्वाऽनुब्रूयाद्यजेच्च ॥ ७ ॥

सामिधेन्यारम्भप्रभृतिसमाप्तिपर्यन्तमेवमन्यत्रापि ॥ ७ ॥

अथा(यदा)ध्वर्युः संप्रेष्यत्यग्नये समिध्यमाना-
यानुब्रूहीति (तदा) ब्रह्मन्सामिधेनीरनुवक्ष्या-
मीति ब्रह्माणमामन्त्रयते । ब्रह्मन्ननुवक्ष्यामीति वा ।
प्रसव उक्ते दशहोतारं व्याख्याय व्याहृतीर्ज-
पित्वा हिमिति त्रिर्हि करोति ॥ ८ ॥

प्रेषमन्त्रेण होतारं संप्रेष्यति । इध्मेन संदीप्यमानायाग्नये तत्समिन्धनार्था या ऋचो
वक्तव्यास्ताः सामिधेनीरनुब्रूहीति संप्रैषार्थः ।

यदि होताऽऽमन्त्रयते, ब्रह्मन्सामिधेनीरनुवक्ष्यामीत्युच्यमाने प्रजापतयेऽनुब्रूहि यज्ञं
देवता इति सामिधेनीषु (स० श्रौ० २-२१) इति पृष्ठेऽनुमोदनं प्रसवः । अत्र
प्रसव उक्त इति वचनात् । दशहोता चित्तिः सुक् (तै० आ० ३-१) इति । तं
व्याख्याय 'भूर्भुवः सुवरिति वा एतास्तिस्त्रो व्याहृतयः' इति श्रुतेः । ततो हिमिति
शब्दमुच्चारयेत् ।

ननु—सामिधेनीः (१६-१-१) 'सामिधेनीरनुवक्ष्यन्नेता व्याहृतीः पुरस्ताद्-
धाति' इत्यादिभिर्विहितानां दशहोतृव्याहृतिर्हिंकारसामिधेनीनां क्रमनियामकाभावाद-
नियतक्रमेणोच्येरन्निति प्राप्ते—'हिंकृत्य सामिधेनीरन्वाह' इति क्त्वाप्रत्ययेनाव्यवहित-
पूर्वकालकथनात्सामिधेनीभ्यः पूर्वं हिंकारः । 'अनुवक्ष्यन् पुरस्तात्' इत्याभ्यामव्यवधानां-
शस्याकथनाद्धिंकारात्पूर्वं व्याहृतयः । दशहोतुरपि तथैव तथैव श्रवणेऽपि मन्त्रपाठक्रमा-
द्व्याहृतिभ्योऽपि पूर्वं निवेशः सर्वत्राव्यवधानस्याशक्यतयाऽल्पव्यवधानेनोपपत्तौ स्थूल-
व्यवधानस्यायुक्ततया प्रेषक्रमः सिध्यति ।

ननु—तारमन्द्रौ (१६-१-२) 'अन्तराऽनूच्यं स देवत्वाय' इति श्रुतावन्तरे-
त्यनेन दशहोतृव्याहृतिमध्यभागे सामिधेनीपाठविधानेन पाठक्रमादिबाधः । न चान्तरा-

शब्दः स्वरवाचकत्वेन कोशादिषु प्रासिद्धः । 'उच्चैर्ऋचा क्रियते' इत्यादिना स्वरस्य प्राप्तत्वेन तदनपेक्षणाच्चेति प्राप्ते—'यत्क्रौञ्चमन्वाहासुरं तद्यन्मन्द्रं मानुषं तद्यदन्तरा तत्स-
देवम्' (स० श्रौ० २३-१-१०) इति श्रुत्याऽन्तरापदस्य तारमन्द्रोभयमध्यमभू-
मिकात्वेन स्वरविशेषं निर्दिष्टयान्तराऽनूच्यमिति विधाने तस्यैवोपस्थितिश्रुतेर्न तस्य क्रम-
विधायकत्वम् ॥ ८ ॥

अथ सामिधेनीसंख्यां विधत्ते—

प्र वो वाजा अभिद्यव इति पञ्चदश सामि-
धेनीरन्वाह मध्यमस्वरेणेति विज्ञायते ॥ ९ ॥

'प्र वो वाजा अभिद्यव' इत्यनुवाके (तै० ब्रा० ३-९-२) यद्यपि द्वादश पठिता-
स्तथाऽप्येकादशैव । एकस्याः पुरुषभेदेन विकल्पितत्वात् । तासु च प्रथमोत्तमयोस्त्रिरा-
वृत्त्या पञ्चदशसंख्या पूर्णा भवतीत्यर्थः । अग्नेः सामिधेनार्था ऋचः सामिधेन्यः । दूर-
स्थस्य श्रवणप्राप्तः स्वरः क्रुष्टस्वरः । संनिकृष्टस्य श्रवणप्राप्तः स मन्द्रः । तयोरन्तरा
मध्यमेन स्वरेण सामिधेन्योऽध्वर्युप्रैषमनु—अध्वर्युप्रैषान्ते वक्तव्याः । सामिधेन्यङ्गत्वाद्-
ध्वर्युप्रैषोऽपि ब्रह्मामन्त्रणं प्रसवश्च मध्यमेन स्वरेणैव वक्तव्या इति विज्ञायते श्रुतिरिति
शेषः ।

ननु—पञ्चदश (१६-१-४) सामिधेन्य ऋच एकादश पठिता विहितास्तु पञ्चदश ।
तत्र चतसृणामग्निसामिधेनलिङ्गानामागमेन संख्या पूरणीया । तस्याः पृथक्त्वनिवेशित्वस्वा-
भाव्यात् । न च प्रथमोत्तमयोर्ऋचोस्त्रिरभ्यासविधानेन तदभिप्रायेण पञ्चदशत्वानुवादो युज्यत
इति वाच्यम् । तथाऽप्यृचामेकादशत्वानुवायेन तासां चतुःषष्ट्युत्तरद्विशताक्षरत्वेन तासां
त्रीणि च शतानि षष्टिश्चाक्षराणि भवन्ति । 'तावतीः संवत्सरस्य रात्रयः' इति श्रुत्यन्तरवि-
रोधापत्तेः । रात्रिदृष्टान्तेनानभ्यस्ताक्षरनिष्ठत्वेन संख्याप्रतीतिः । तस्मात्षण्णवत्यक्षरपूर्त्य-
र्थमनुष्टुप्त्रयं जगतीद्वयं गायत्रीचतुष्टयं वाऽऽनेयम् । पञ्चदशेति त्वेकादशानामभ्यासविशिष्टा-
नामनुवादकमित्युक्तमिति प्राप्ते—'अक्षरशब्दस्य व्यञ्जनोपसर्जनकस्वरपरत्वेन तेषां च
स्वरा विशातिरेकश्चेति शिक्षापरिगणितानामरूपत्वेन तदधिकसंख्यायाः सर्वत्राभ्यासा-
भिप्रायेणैव कथनावश्यंभावात्सप्तदश पृष्ठानि' इत्यादौ 'तृचस्याभ्यासेनैव सप्तदशत्वस्य
षष्टिस्त्रिष्टुभौ माध्यंदिनं सवनम्' इत्यक्षरसंपत्तेश्च निर्बोढव्यतया प्रकृतेऽपि प्रथमोत्तम-
योरभ्यस्तयोर्मेलनेन पञ्चदशर्चत्वस्य षष्ट्यधिकत्रिशताक्षरकत्वस्य चोपपत्तेर्नान्यागमः ।
स्पष्टं च कौषीतकिवचनम्—'एकादश सामिधेनीरन्वाह' इति प्रकृत्य 'त्रिः प्रथमया
त्रिरुत्तमया पञ्चदश संपद्यन्ते पञ्चदश पूर्वपक्षापरपक्षयोरहानि' इत्यादि ॥ ९ ॥

आश्रुतादीनामुच्चैस्त्वं त्रिविधं मन्द्रो मध्यमः कृष्ट इति । तत्र सामिधेनीषूचैःस्वरवि-
शेषविधानायाऽऽरभ्यते—

यत्क्रौञ्चमन्वाहाऽऽसुरं तद्यन्मन्द्रं मानुषं
तद्यदन्तरा तत्सदेवमन्तराऽनूच्यं सदेवत्वाय ॥ १० ॥

क्रौञ्चमन्द्रावुच्चैःस्वरस्याऽऽद्यन्तौ प्रतिषिध्यान्तरेति स्वरविशेषविधानादन्तराशब्देन
मध्यमस्वरोऽभिधीयते ॥ १० ॥

एकादशानां सामिधेनीनामृचामाद्यन्तयोरवृत्तिं विधत्ते—

त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमामनवानं
ता एवं पञ्चदश संपद्यन्ते ॥ ११ ॥

प्र वो वाजा अभिद्यव इत्येषा प्रथमा, आजुहोत दुवस्यत' इति वा 'त्वं वरुण उत
मित्र' इति वा द्वयोरन्यतरोत्तमा । तत्तेन प्रथमोत्तमयोस्त्रिरभ्यासेन ताश्च पञ्चदश संपद्यन्त
इत्यर्थः । अनवानमनुच्छसन् ।

ननु—संततमन्वाह(१६-१-६)'ता एकश्रुतिसंततमनुब्रूयात्' इति वचनान्तरेणापि
सांतत्यं प्रथमोत्तमास्वेव विधीयते । 'त्रिः प्रथमाम्' इति वाक्योत्तरमेवास्य पाठेन
तच्छब्देन संनिहितपरामर्शात् ।

अनवानविधिर्नैव तासु सांतत्यलाभात्पुनर्विधिर्न वाच्य इति चेन्न । अनवानसांत-
त्यकोर्भेदात् । पूर्वोत्तराचारणयोर्मध्ये मौनकृतकालव्यवधानाभावः संतानः । निःश्वासा-
भावोऽनवानमिति । ननु—संततमुत्तरमर्धर्चमारभेतेति विधिर्नैव सांतत्यलाभाद्वाच्य
इति चेन्न । तेन पूर्वोत्तरार्धद्वयसंघौ संतानप्रापणेऽपि प्रत्यूचं पूर्वोत्तरार्धयोः संतान-
प्रापणस्यैतत्फलत्वेन फलभेदात् । ननु संततमुत्तरमर्धर्चमारभत इति विधावुत्तरपदेन
तत्तद्वृत्तुत्तरार्धस्यापि प्रतीतिरविशेषात्तेनैव सांतत्यप्राप्तेरयं विधिर्न वाच्य इति चेन्न ।
तेनाऽऽकुष्माण्डप्रयोगे प्राप्तावपि नित्यप्रयोगे लाभाय विध्यन्तरस्याऽऽवश्यकत्वात् । तथा च
सूत्रम् । 'अवाच्यत्वाच्चेति चेत्स्यात्संयोगपृथक्त्वात्' इति । एवं त्रेधासंयोगे पृथक्त्व-
व्याख्यासंभवेऽपि 'यदैकैकामेव संतमुयात्' इति विध्यन्तरसत्त्वादिति भाष्यकृतो
व्याख्यानं तदवाच्यत्वाच्चेत्याक्षेपनिरसनासमर्थत्वादुपेक्ष्यम् । तस्मात्प्रथमोत्तमयोरेव सांत-
त्यम् । एकैकामेव इति वचनान्तरमप्यस्यैवानुवाद इति प्राप्ते—तादृशवचनवैयर्थ्यापत्तेश्च
(पर्यैव) सामिधेनीमात्रोद्देशेनर्चा संधिषु सांतत्यविधिः प्रथमोत्तमपादेन तासां
विशेष्यमशङ्क्यत्वात् । 'ता एकश्रुतीत्यत्र तु संततम् । इत्यनूच्यैकश्रुतिमात्रविधिः ।

अन्यथा वाक्यभेदात् । ' उत्तरमर्धर्चमारभेत ' इत्यत्राऽऽरम्भपदसमबन्धनेनोत्तरपदमृग-
न्तरप्रथमार्धर्चमात्रपरम् ।

ननु—दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीः पञ्चदश विधाय एकादशर्चः पठित्वा—त्रिः-
प्रथमामन्वहं त्रिरुक्तमां ततः पञ्चदश संपद्यन्त इति श्रुतम् । तत्र संशयः—किमयं
त्रिरम्यासः प्राथम्यलक्षिताया ऋचः प्र वो वाजीयाया धर्मस्तत्कार्यार्थस्ततश्च यत्रतत्रस्था
प्र वो वाजीया त्रिरम्यसितव्या उत प्रथमस्थानधर्मस्तत्स्थानगतकार्यप्रयुक्तः । ततश्च प्र
वो वाजीयाया अन्याऽपि या विकृतिषु प्रथममुच्यते साऽप्यूहेन त्रिरम्यसितव्येति ।

तत्र स्त्रीलिङ्गनिर्देशाद्वगनेनाभिधीयते ।

तस्या एव त्रिरम्याससंबन्धोऽत्र विधीयते ॥ इति ।

उच्यते—

श्रुत्या प्रथमशब्देन प्राथम्यमभिधीयते ।

ऋक्तु लक्षणयोच्येत तस्मात्प्राथम्यधर्मता ॥

प्राथम्यैकार्थसमवेतस्त्रिरम्यासो विधीयते यत्प्रथममुच्यते तन्निरिति । तच्च प्राथम्य-
मृगाश्रवत्वेनैव प्राप्तम्—' गुणवचनानां च शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्तीति
नित्यानुवादः स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । न च प्राथम्यसंबन्धस्य पदमात्रस्य पादमात्रस्य वा
त्रिरम्याससंबन्धसंबन्धान्न नित्यानुवादत्वं स्त्रीलिङ्गस्येति मन्तव्यम् । ऋच एव कार्य-
समर्थाया वचनस्य प्राप्तत्वात्ताः पञ्चदश संपद्यन्त इति च वादात्तस्मात्स्थानधर्मः ॥ ११ ॥

अपि वाऽनुवचनेऽनुवचनेऽपानित्युत्तमेऽनुवचनेऽ-

ग्रआयाहि वीतय इत्येतस्या अर्धर्चेऽपानित्ये-

वमितरासु पूर्वस्याश्चोत्तरमुत्तरस्याश्च पूर्वमर्धर्चौ

संदधाति ॥ १२ ॥

अपि वेति पक्षान्तरप्रदर्शनार्थम् । पूर्वस्याः सामिधेन्या उत्तरार्धमुत्तरस्याः
सामिधेन्याः पूर्वार्धं च संदध्यात् । तथा च ब्राह्मणम्—' अर्धर्चौ संदधाति ' (तै०
सं० २-१-७) इति ।

ननु सामिधेनीसंतानः (मी० सू० १६-१-७) इति । ' एकैकामृचं संतन्वन्ति '
इति विधावृचः संतन्वन्ति इत्यनुक्तैकैकामित्युक्तेरेकैकस्या ऋचो यावदव्ययमर्धर्चौ
तयोराम्नायपाठेन प्राप्तस्य मध्येऽवसानस्य निषेधः प्रतीयते । ऋग्मात्रोद्देशेन विधात्रे-

त्वृच एकस्या ऋगन्तरेण संतानः प्राप्नुयात् । संततमेकं श्लोकं वक्तीत्यादावर्धयोः संतानप्रतीतिः । तस्मात्प्रवर्गार्चामिव न मध्येऽवसानम् । ऋगन्ते तु भवत्येव (भवे-
देव ।) आयुष्कामस्य—‘अग्न आयाहि’ इत्यस्या ऋचः पूर्वेण संतानविधिरुप-
पद्यत इति प्राप्ते—‘एकैकामृचम्’ इत्यनेन संतानप्रतियोगिनः कीर्तनात्तदनुयोगिनोऽपे-
क्षायामुपस्थितत्वात्तदुत्तरासामृचामेकैकस्या उपस्थितेरेकैकां स्वस्वप्रवरयोः संयोजयेत्, इत्य-
र्थप्रतीतेर्नार्धर्चयोः परस्परं संतानाविधः । अत एव चरमाया ऋचस्तृतीयावृत्तावनुयो-
गिन्या ऋचोऽभावात्त्रिगदेनैव संतानो वचनान्तरेण विहितो युज्यते । उत्तमायै तृतीये
वचने प्रणवेन निगदमुपसंद्धाति—‘अग्ने महा५ असि’ इत्यादिना । ऋगुद्देशेन संतान-
विधाने त्ववसानसामान्याभाव एव प्राप्येत । ‘न चार्धर्चौ संद्धाति’ इति वचनादनुयो-
गिप्राप्तिः । तस्यर्गुत्तरार्धर्गन्तरपूर्वार्धसंधानपरत्वात् । ‘यदसंयुक्ताः स्युः’ इत्यादि-
नर्चामसंयोगं विनिन्द्या (विचिन्त्या) र्धर्चयोः संधानं विधाय ‘संयुनक्त्येवैनाः’ इत्युपसं-
हारात् । एतेमान्तरर्चोरव्यन्य पुनर्धर्वे व्यन्यात्, इति यथासामान्यायं विरामानुवादः
संगच्छते ॥ १२ ॥

सर्वेष्वृगन्तेषु प्रणवं दधाति ॥ १३ ॥

प्रणव ओंकारः । ननु—‘ऋचि प्रणवम्’ (जै० सू० १६-१-११) इति ।
तत्रैव—‘ऋचि प्रणवं दधाति’ इति श्रुतम् । विधानात्प्रत्यृचमन्ते प्रणवः प्रयोज्यः स च
यद्यपि कुण्डे बदरन्यायेन ऋगक्षरासंमिश्रो वा दधनि सितान्यायेन तत्संमिश्रो वेति
द्वेधाऽपि संभाव्यते तथाऽपि प्रकृतेरुपांशुयाज (ज्या) पुरोनुवाक्योत्तरमिव कुण्डब-
दरन्याय एव युक्तः । आम्नातऋगक्षराणां मध्य एकस्यापि विकारायोगात् । ‘यो
वै सामिधेन्याः प्रणवः स गायत्र्या नवममक्षरम्’ इति श्रुत्यन्तरेणाष्टमाक्षरोत्तरत्वप्रती-
तेरिति प्राप्ते—क्रमेणोच्चारणीययोर्द्वयोः शब्दयोः संबन्धस्याङ्गुलिद्वयसंबन्धस्यैव वृत्ति-
मिषामकत्वाभावादचीति सप्तमीबोधिताधाराधेयभावबाधापक्षेर्वाचनिकत्वेनाक्षरविकारस्या-
दोषत्वात्प्रणवष्टेः’ इति विधिसिद्धत्वाच्चाक्षरं विकुर्वन्नेव निविशते । उपांशुत्वोच्चैस्त्व-
धर्मभेदात् नोपांशुयार्ज्याक्षरविकारः । क्रतुमध्येऽष्टमाक्षरस्यापा (सा) र्धक्येऽपि
ब्रह्मयज्ञादौ तस्याविकृतस्य पाठात्तदभिप्रायेण नवमाक्षरत्वोक्तिः कालभेदेन ध्रियमाणयो-
रपि ‘द्वे वस्त्रयुगे धारयति’ इति मिलित्वोक्तिदर्शनात् ।

ननु—अन्ते वा (जै० सू० १६-१-१२) इति । निवेश्यमानः प्रणवः प्रथमो-
पस्थितत्वादाद्याक्षर एव निवेश्यः—‘अग्न आयाहि’ इत्यादिरित्येति प्राप्ते—ऋग-
क्षराणां क्रमविपर्यासे मानाभावेनाऽऽगन्तुकत्वादन्त्याक्षरस्यैव विकारः । ‘अग्ने दीद्यतं

बृहत् ' इत्यादौ तु चरमव्यञ्जनसहितः स्वर एकाक्षरम् । अत एव वषट्कारकत्वेन प्रणवस्तुतिरूपपद्यते । ' ऋचमुक्त्वा प्रणौति ' इत्यादौ त्वाधाराधेयभावाभावान्नान्त्या-
क्षरविकारः ॥ १३ ॥

ओंकारमुदात्तमृचा संहितमूनमथवा पूर्णमो-
मित्यूनमो ३ मिति पूर्णं पूर्णमेवावसानीयं यदृच्यु-
त्तमं छन्दोमानं तदपोह्य तस्य स्थाने यत्पूर्णं
छन्दोमानं तस्य व्यञ्जनं न तल्लुप्यते ॥ १४ ॥

व्यञ्जनमवयवेऽङ्कादाविति हैमः । ननु—ओंकारः (१६-१-१३) इति ।
ऋचि प्रणवं दधाति, इति विधानात्प्रणव इत्यक्षरत्रयात्मक एव शब्दो निक्षेप्यः ।
विधौ श्रूयमाणशब्दानियमनस्य न्याय्यत्वात् । ' ऐरं कृत्वोद्वेयम् ' इत्यादौ तथा दर्शनादिति
प्राप्ते—ओंकारस्यैवान्ते निक्षेपः । इरापदार्थस्य भूम्यादेः शब्दानुपूर्वीघटकत्वबाधेनेवेति
शब्दस्वरूपलक्षणायामपि प्रणवपदस्य शब्दविशेष एव शक्तत्वेन वाचकशब्दे लक्षणायां
मानामावात् । अग्न्यादिदेवतावाचकपर्यायानामनियमप्रसक्तौ वैधशब्दानियमनस्य न्याय्य-
त्वेऽपि नियतलब्धशब्दबाधनस्यान्याय्यत्वात् । न हि वेदशास्त्रपुराणानि पठेदित्युक्ते
वेदाङ्गिशब्दोऽपठेदित्यर्थः प्रतीयते । अत एव—' ओमिति प्रणौति ' इति बह्वृचाः
प्रणवपदस्यार्थप्रदर्शनीं श्रुतिमामनन्ति । तस्मादोङ्कार एव निधेय इति ॥ १४ ॥

तं त्वा समिद्धिरङ्गिर इत्येतां सामिधेनीं त्रिवि-
गृह्णाति । समिद्धो अग्न इति ॥ १५ ॥

उभयत्र सामिधेनीं त्रिविगृह्णातीति संबन्धः ॥ ननु—प्रकरणात् (१६-१-८) इति ।
' रथंतरीं प्रथमामन्वाह । बार्हतीमुत्तमाम् ' इति सामिधेनीष्वेव प्रकृतौ श्रुतम् । तद्वशाद्बृ-
हद्रथंतरयोर्थोनी ऋचावागमयितव्ये ' त्रिः प्रथमाम् ' इति विधिभिः स्तुतयोरप्यभ्यासादि
भवेत् । तेन प्र वो वाजीयाद्योर्विकल्प इति प्राप्ते—' प्रतिरथंतरस्य रूपं करोति ' इति
वचनेन प्र वो वाजीयाया एव रथंतररूपत्वेन संस्तवान्नान्या ऋक् प्रथमा कार्या । उक्त-
मायास्तुत्तमत्वादेव बृहद्रूपत्वम् । परमत्वमेव निमित्तीकृत्य बृहत्सामत्वेन वेदे बहुशः
स्तुतिदर्शनात् । यथैन्द्रवायवोऽग्रे गृह्यते रथंतरस्यैष वर्णो ध्रुव उत्तमो गृह्यते बृहत् एष
वर्ण इति । ' अयज्ञो वा एष योऽसाम ' इत्यारभ्य—' अग्न आयाहि ' इति तृचं रथंतरवाम-
देव्यबृहद्वर्णत्वे संस्तुत्य ' यमेवैतत्सामन्वन्तं करोति ' इत्युपसंहाराच्च । अस्मिन्नेव तृचे
प्रथमोत्तमयोः सा स्तुतिरित्यपि सुवचम् । अतो नोत्तमाऽप्यन्या ऋक् ।

ननु—‘त्रिविगृह्णाति’ (१६-१-९) इति । राथंतरीं प्रथमामित्यादिना ऋक्-
त्रयं स्तुत्वेदमाम्नायते—‘त्रिविगृह्णाति अन्तरिक्षेण वा इमे लोकाः संतता अन्तरिक्षं
वा अङ्गिर’ इति । एकस्या ऋक्त्रिविभागं कुर्यादित्यर्थः । सामिधेनीप्रकरणे चास्य
विधेः पाठात्तासामेवोद्देश्यत्वात् प्रत्यृचं त्रिस्त्रिविभजेत् । न च तं त्वा समिद्धिरित्ये-
तत्संनिधौ पाठात्तस्या एव त्रिविग्रह इति वाच्यम् । संनिधानात्सामिधेनीप्रकरणस्य बल-
त्वादिति प्राप्ते—‘तं त्वा’ इत्यृच एव त्रिविभागः, तस्याः पाठं विधाय मध्ये विग्रहं
विधायान्तरिक्षं वा अङ्गिर इति पुनस्तस्या ऋचः परामर्शेनावान्तरप्रकरणप्रतीतिस्तस्याश्च
सामिधेन्यवान्तरप्रकरणाद्वलवत्त्वात् । यत्तु—शाखान्तरीयं वचनं तं त्वा समिद्धिरङ्गिर
इत्येतां त्रिविगृह्णाति । इति तन्न्यायसिद्धानुवादकम् ।

ननु पदवादे वा (१६-१-१०) इति । ‘समिद्धती घृतवती चानूच्येते’ इति श्रुतौ
समिद्धतीति स्त्रीलिङ्गवशादृचो विधेःप्यत्वावगमात्समिध्यमानवतीं समिद्धवतीं चेत्यादा-
विव समित्पदप्रतीका ऋक्तादृश्येव घृतवती चाऽऽनेया । ‘समिधाऽग्निं दुवस्यत’
घृतं मिमिक्षिर इत्यादिका । अनूच्येते इत्यृग्द्वयाभिप्रायं द्विवचनमिति प्राप्ते—
‘तं त्वा समिद्धिरङ्गिरो घृतेन वर्धयामसि’ इत्यस्या एवायं वादः समिद्धृतयोरग्नि-
समिन्धनानुगुण्यद्योतनार्थः । ‘अनूच्येते’ इति द्विवचनं तु च्छान्दसम् । तत्पदवैशिष्ट्य-
भेदेनैकस्या एव द्वित्वोपचार इति तु पदवाद इत्यस्यार्थः । भाष्यकारस्तु—समिद्धती
इति नपुंसकद्विवचनं पदविशेष्यत्वाभिप्रायं समित्पदघृतपदयोः ‘सृष्टिन्यायेनैकैकपदार्थां
व्यपदेशः’ इत्याह । समिद्धती घृतवती च पदे अनूच्येते इति शाखान्तरवाक्यं तु यतः
पदे अनूच्येते ततः कारणादियमेव ऋक्समिद्धती घृतवती चेति मुयोजम् । १९ ॥

अथ सुगादापनादिनिगदेषूक्तशाखान्तरपाठमपि दूषयति—

सोऽव(स व)ध्यायिकं(दिकं) पदं प्रातिषिध्य
दधाति । त(य)था सुगादापन उत्तमां नमस्या-
माहोपहूतेडोपहूतेडतीडायाम् । शं नो अस्तु द्विपदे
शं चतुष्पद इति शंयुवाके । यच्चान्यत्पकृतावेवं-
जातीयः स्यात्तदेव तत्र नियम्येत ॥ १६ ॥

वध्यादिकं पदं—‘यदब्रूयाद्योऽग्निः होतारमवृथा इत्यग्निनोभयतो यजमानं पारि-
गृह्णीयात्प्रमायुक्तः स्यात्’ (तै० सं० २-९-९) इति । अग्निर्होता वेत्त्वग्निरित्यु-
पक्रमे पाठितं साधु ते यजमान देवता, इति अस्मादप्यूर्ध्वं ‘यद्यग्निः होतारम्’ इति

१ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ६८३

ब्रूयात्तदोमयोः पादर्वयोर्येजमानोऽग्निना परिगृहीतो भवेत् । ततो दाहाधिक्येन त्रियेत ।
तस्माच्छास्त्रान्तरपाठो नाऽऽदर्तव्यः । एवमुपहूतेत्यादिषु तत्र तत्र नियम्येतेत्यर्थः ।

ननु—‘ यद्ब्रूयात् ’ (११-३-२०) इति । सूक्तवाकानिगदे— ‘ यद्ब्रूयात्सूपा-
वसाना च स्वध्यवसाना चेति प्रमायुको यजमानः स्यात् ’ इति विनिन्द्य ‘सूपचरणा च
स्वविचरणा चेत्येव ब्रूयात् ’ इत्येवमादयो विधयः श्रूयन्ते । तेषु श्रुतस्यापि गिरापदस्य
निषेधेनेरापदविधिना गिरापदघटितमन्त्रस्यान्यत्र विनियोगकल्पनवदश्रुतस्य पदस्य निषे-
धेन श्रुतहृत्कण्ठेऽपि निषेधानुमितस्याश्रुतपदप्रयोगस्य विकृतौ निवेश इति प्राप्ते—
‘ शास्त्रान्तरे सूपचरणा च ’ इति पाठं विनिन्द्य ‘सूपावसाना च ’ इत्यस्यैव विधिदर्श-
नादुभयोरपि प्रकृतौ विकल्पेन निवेशः ॥ १६ ॥

आजुहोत दुवस्यतेत्युत्तरया परिदधाति ॥ १७ ॥

अनया सामिधेनीनां परिसमाप्यमानत्वादियं परिधानीया ॥ १७ ॥

तत्र पुरुषभेदेनान्या परिधानीया विकल्पत इत्याह—

त्वं वरुण इति वसिष्ठराजन्यानाम् ॥ १८ ॥

उत्तरया परिदधातीत्यनुवर्तते । ‘त्रिष्टुभा परिदध्यात्’ (तै० सं० २-९-१०)
इति ब्राह्मणम् ॥ १८ ॥

अथ वैश्यस्य च ‘समिध्यमानो अमृतस्य राजान्’ इत्येतां परिधानी-
यामाह—

जगत्या वैश्यस्य ॥ १९ ॥

परिदधातीत्यनुषङ्गः । ‘जगत्या परिदध्यात्’ (तै० सं० २-९-१०) इति
श्रुतेऽपि ॥ १९ ॥

राजन्यस्य नित्यां परिधानीयां विधाय काम्यां विधत्ते—

पदि कामयेत ब्रह्मवर्चसमस्तिवाति गायत्रिया परिदध्यात् ॥ २० ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिश्रौतसूत्र एकविंशप्रश्ने

अथमः पटलः ।

‘आजुहोत दुवस्यत’ इत्येषा गायत्री । ‘ब्रह्मवर्चसं वै गायत्री ब्रह्मवर्चसमेव भवति’
(तै० सं० २-१-१०) इति ब्राह्मणशेषात् ।

ननु—संततमुत्तरम् (मी० सू० १६-१-१) इति । ‘यं कामयेत सर्वमायुरि-
यात्’ इति प्र वो वाजा इति तस्य त्रिरनवानमनूच्य—अग्न आयाहि वीतम् इति
संततमुत्तरमर्धर्चमालभेत । ‘यं कामयेत सर्वमायुरिरयादित्याजुहोत दुवस्यत’ इति तस्य
त्रिरनवानमनूच्य सहोपक्रमेदिति च श्रुतम् । अत्र—प्र वो वाजीयाया अग्न आयाहि
इत्यनेन सांतत्यविधानात्सार्धाया ऋचास्त्रिरभ्यासः । न चोक्ताक्षरसंख्याविरोधः । काम्येन
नित्यबाधसंभवात् । न च तृतीयानुवचन एवोत्तरार्धर्चसांतत्यविधिरस्तु संख्यायां अवि-
रोधायेति वाच्यम् । ‘प्र वो वाजीयामुद्दिश्य संतानविधेः प्रतिप्रवोवाजीय प्रवृ-
त्तरावश्यकत्वात् । न च त्रिरनवानमनूच्येति ‘त्रिः पाठोत्तरकालमेव संतानविधिनेन
चरमानुवचन एव तल्लभ इति वाच्यम् । ‘त्रिः प्रथमां त्रिरुत्तमाम्’ इति विधिभ्यामेव
त्रिरभ्यासलाभेन प्रकृतविध्योरनुवचनमात्रोत्तरत्वाविधानादिति प्राप्ते—

अन्यतः प्राप्तिरत्रिरभ्यासोद्देशेन त्रिरनवानमित्यंशेन निरुच्छ्वासत्वाविधिः । आवृत्तित्र-
यसमाप्तिपर्यन्तमेकेनैवोच्छ्वासेन ब्रूयान्न मध्ये निःश्वसेदित्यर्थः । ऋङ्मात्रोद्देशेनानवा-
नविधौ प्रत्यभ्यासमृचो मध्ये निःश्वासाभावेऽप्यृक्संसाप्तौ निःश्वासाभावो न प्राप्नु-
यात् । तथा च त्रिरित्यस्य वैयर्थ्यापत्तिः । अभ्यासमात्रस्य विध्यन्तरेण लभ्यात् ।
एवम्—अग्न आयाहि इत्यर्धर्चस्य पाठत एवोत्तरत्वलाभेनान्यतरवैयर्थ्यापत्त्यैन्द्रवाय-
वाग्रं प्रथममह इत्यत्र प्राथम्यस्येवोत्तरत्वमात्रं विवक्षितम् । ऋग्रहणं त्वहः-
पदवदनुवादः । तृतीयानुवचनोत्तरं तस्या एवोत्तरत्वात् । तथा च
प्रथमद्वितीयानुवचनयोर्द्वितीयतृतीयानुवचनसंबन्धिप्रवोवाजीयार्धर्चनैव सांतत्यसिद्धिः ।
वस्तुतः प्रथमोपस्थितत्वादग्न आयाहीत्येतदेव विवक्षितमिति तृतीयानुवचन एवोत्त-
र्यर्चा सांतत्यम् । तेन याजुषहौत्रविधायककल्पादिसामञ्जस्यम् । उत्तरमित्येव त्वनु-
वादः । नैमित्तिकं तूत्तरात्वमानन्तर्यात्प्रतीयेतेत्युक्तेः । रेवतीवाक्य एव च भावनाविशिष्ट-
भावनान्तरविधानान्न वाक्यभेद इति भाष्यकारः । त्रिरभ्यासोद्देशेनानवानमात्रविधिरिति
तु युक्तम् । इतरांशस्य विध्यन्तरेण लाभस्योत्तराधिकरण एव वक्तव्यत्वात् । तस्मान्न
सार्धर्चाभ्यास इति नाक्षरसंख्याविरोधः ॥ २० ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिश्रौतसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां

प्रयोगचन्द्रिकायामेकविंशप्रश्ने प्रथमः पटलः ।

अथ द्वितीयः पटलः ।

त्रीःस्तृचाननुब्रूयाद्ब्राह्मणस्य । त्रीःस्तृचाननुब्रू-
याद्राजन्यस्य । त्रीःस्तृचाननुब्रूयाद्वैश्यस्येति
विज्ञायते ॥ १ ॥

प्र वो वाजा इत्येका त्रिरावृत्ता । अग्न आयाहि इत्येकस्तृचः । त्वं वरुण इत्येका
परिधानीया त्रिरावृत्ता । एवं त्रयस्तृचाः । ननु सामिधेनीरेव प्रकृत्य त्रीःस्तृचाननुब्रूया-
द्ब्राह्मणस्य त्रयो वा अन्ये राजन्यात्पुरुषा ब्राह्मणो वैश्यः शूद्रस्तानेवास्मा अनुकान्क-
रोति (तै० सं० २-१-१०) इति श्रुतम् । सन्ति हि गायत्रीत्रिष्टुप्जगत्यनुष्टुप्चेति
चत्वारि छन्दांसि ब्राह्मणादिवर्णचतुष्टयसंबन्धित्वेन तत्र तत्र स्तुतानि । तदत्र राजन्या-
तिरिक्तवर्णत्रयस्य स्ववशंवदत्तापादकत्वेन तृचत्रयसंस्तवबलात्तृचा अपि गायत्रजागतानु-
ष्टुभा एव राजन्येनोपादेयाः । तुल्यन्यायेन वैश्यस्य गायत्रत्रैष्टुमानुष्टुभा भवन्ति । ' ता
वै गायत्र्यो भवन्ति ' इति प्राकृतविधेर्नैमित्तिकेन विकारेण बाध इत्यालेखनो मन्यते ।
आश्मरथ्यस्तु—अष्टावेतानि हवींषि भवन्ति । अष्टाक्षरा गायत्री इत्यादिवदर्थवाद-
मात्रेण च्छन्दोविशेषपरत्वेन नियमनस्य प्राकृतबाधस्य चायुक्तत्वात्पुनर्विधेः प्रकृतिप्राप्तं
तृचान्तरपरिसंख्यार्थत्वेन सार्थक्याद्वायज्या एव प्राकृतास्तृचा ग्राह्या इत्याह । ते च तृचाः
प्रथमोत्तमे त्रिस्त्रिरुक्ते इति द्वावग्न आयाहि वीतय इत्यृक्त्रयेण तृतीय इत्येवंरूपाः ।
प्रथमोत्तमे त्रिरुक्ते सह सामन्वता तृचेनेति वाक्यशेषात् । अग्न आयाहि इत्यृक्त्रयस्य
रथंतरवामदेव्यबृहत्सामन्वत्तृचपदेन परिग्रहः ॥ १ ॥

अथ राजन्यं निमित्तीकृत्य पक्षान्तरं विधत्ते—

पाञ्चदश्येन विकल्परन् ॥ २ ॥

यद्यपि—'पञ्चदश सामिधेनीरन्वाह' इति वर्णत्रयसाधारणवचनेनैवायं पक्षः प्राप्त-
स्तथाऽपि—'त्रीःस्तृचान्' इत्यनेन विशेषवचनेन नित्यबाधप्राप्तौ विकल्पार्थं पञ्चदशेति
प्रतिप्रसवो विधीयते ॥ २ ॥

वैश्यं निमित्तीकृत्य विधत्ते—

वैश्यस्य साप्तदश्येन । तस्य पृथुपाजवत्यौ धार्ये
पुरस्तात्समिद्धवत्याः ॥ ३ ॥

'समिध्यमानो अध्वरे' 'समिद्धो अग्न आहुत' इत्यनयोर्मध्ये—'पृथुपाज

अमर्त्यः । त५ सबाधो यतः स्रुच इत्येतयोर्धाययोः प्रक्षेपेण सप्तदशसंख्यानिष्पात्ति-
र्भवतीत्यर्थः ।

ननु सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयात् , इत्यारभ्य साप्तदश्यं किं प्रकृतावुत विकृताविति
संदेहः । तदर्थं च किं प्राकरणिकेन पाञ्चदश्येन तुल्यबलमुत ततो दुर्बलमिति । तत्र
द्वयोरपि वाक्यसंयोगविशेषात्तुल्यबलतां मन्यते । न च प्रकरणेन कश्चिद्विशेषः—

वाक्यात्तदुर्बलं यस्मात्तस्मात्प्रकृतिगामिता ।

पूर्ववत्साप्तदश्यस्य तथा प्राप्तेऽभिधीयते ॥

सामिधेनीस्वरूपेण संबन्धो वाक्यतो भवेत् ।

तन्मात्रसंगते चैते संख्ये स्यातामनर्थिके ॥

अपूर्वसाधनत्वांशे लक्षिते संगतिर्भवेत् ।

तल्लक्षणावबोधश्च शीघ्रं प्रकरणाद्भवेत् ॥

प्रकरणे हि विधीयमानस्य सर्वस्य प्रकृतापूर्वसाधनत्वं स्वरसत इति पाञ्चदश्यमपि
तत्रैव विधीयमानं तादर्थ्येन विधातव्यमिति गम्यते । तादर्थ्यं च तत्साधनरूपसंबन्धे
घटते न सामिधेनीस्वरूपसंबन्ध इति स्वरूपातिक्रमेण साधनरूपलक्षणा तत्र लभ्यते ।
साप्तदश्यस्य तु स्वरूपमात्रं गम्यते नापूर्वार्थत्वम् । स्वरूपस्य च सामिधेनीस्वरूपेणापि
संबन्धो घटत इति नान्वयोपपत्तये लक्षणा, किंतु विधीयमानस्य साप्तदश्यस्याऽऽनर्थक्य-
परिहाराय प्रतिपन्नक्रतुसंबन्धसामिधेनीलिङ्गवशादविपरिवर्तमानमेव क्रत्वपूर्वं कथंचिद्बृ-
हत्तमागतमपि तादर्थ्यसिद्धयर्थं तत्साधनलक्षणाऽऽश्रयणीयेति क्रतुसंबन्धविप्रकर्षादौर्बल्यम् ।
अतः पूर्वनिविष्टपाञ्चदश्यावरुद्धत्वात्तेनैव च निराकाङ्क्षां प्रकृतिमलभमानं साप्तदश्यं विकृ-
तिषु निवेक्ष्यते । तत्रापि न सर्वासु किंतु श्रुतसाप्तदश्यासु मित्रविन्दादिष्वेवेति दशमे
वक्ष्यते (३-६-२) ।

ननु सप्तदश वैश्यस्येति यद्वैश्यनिमित्तेन नैमित्तिकं साप्तदश्यं विधीयते तत् प्रकृतौ
वा स्यादुत विकृताविति । प्रकृतेः पाञ्चदश्यावरोधात्पूर्ववाद्धिकृतिषूत्कर्षे द्वयोर्वा प्रकरणा-
धीतत्वात्क्रत्वर्थत्वाच्च विकल्पे प्राप्तेऽभिधीयते—नैमित्तिकं साप्तदश्यं प्रकृतावेव नित्यं
पाञ्चदश्यं विकृत्य निविशते ।

तुल्यप्रकरणत्वात्तन्नोत्कर्षं तावदृच्छति ।

प्रकृतौ निविशेतातस्तत्रापि न विकल्प्यते ॥

पाञ्चदश्येन किंत्वस्य बाधकत्वेन वर्तते ।

नित्यं सामान्यतः पूर्वं सावकाशं विधीयते ॥

नैमित्तिकं विशेषेण पश्चान्निरवकाशकम् ।

नैमित्तिकमतो हेतुत्रयान्नित्यस्य बाधकम् ॥

सामान्येन हि सर्वप्रयोगाणां पाञ्चदश्यं तद्यावल्लक्षणया वैश्यकर्तृकं प्रयोगं नाऽऽस्कन्दति तावत्तत्रैव साक्षाद्विधीयमानं साप्तदश्यं बलवद्भवति । तथा पूर्वमेव क्रतोः स्वाभाविकं नित्यं विधीयते । तेन तदसंजातप्रतिपक्षत्वान्न कस्यचिद्बाधकतयाऽवगम्यते । नैमित्तिकं तु निमित्तसंयोगेन विशेषतया विधीयमानं पश्चात्तनं भवति । ततश्च तदुत्पन्नप्रतिपक्षविज्ञानावस्थोत्पत्तित्वात्तदबाधेनाऽऽत्मानं नालं लब्धुम् । लब्धव्यश्च तेनाऽऽत्मा प्रत्यक्षवचनात् । अतः पूर्वगुणबाधकतयैवाऽऽत्मानं लभते । सावकाशं च नित्यं विप्रराजकर्तृके प्रयोगे । अतो न तेनावश्यं नैमित्तिकविषये निवेष्टव्यम् । नैमित्तिकमनवकाशं नित्याबाधेन न शक्यते विधातुं, विधीयते च तदिति बाधकत्वम् । एतेन काम्यस्यापि गोदोहनादेर्गुणस्य नित्यचमसादेर्बाधकत्वं व्याख्यातम् ।

पूर्वपक्षस्तु नैमित्तिकेऽतिमन्द इति कृत्वा भाष्यकारः सूत्रितमपि नैमित्तिकमतिक्रम्य तुल्यन्यायं काम्यमुदाजहार । काम्यस्य हि क्रत्वर्थाभावात्क्रत्वर्थश्चमसस्ततो भिन्नविषयत्वान्न तेन बाधितुं शक्यते । तद्बाधे च क्रतोर्वैगुण्यात्फलं न स्यात् । विगुणकृत्वाश्रिताद्गुणादपि फलं न स्यात् । यो हि मधुन्येव दत्तदृष्टिर्दुर्बलां शाखामधिरोहति तस्य विनिपात एव भवति तद्वदिहापि—

मधुदृष्टिवदेवास्य गुणकामं प्रपश्यतः ।

क्रियाफलविनाशात्मा विनिपातः प्रसज्यते ॥

तस्मान्न प्रकृतौ निवेशः संभवतीति विकृतिरेव गतिः । अथ वा क्रतवे चमसेन प्रणीय पुनः कामाय गोदोहनेन प्रणेतव्यं, न तु बाधसंभवः क्रतुवैगुण्यादिति भवत्येवाधिका शङ्का तन्निराकरणाय काम्योदाहरणं निराकारहेतवश्च नैमित्तिकवन्नयोऽप्यन्वानुसंधेयाः—

आसन्नपुरुषार्थत्वमपरं चापि कारणम् ।

येन काम्यं बलीयः स्यान्नित्यनैमित्तिकादपि ॥

पुरुषार्थप्रयुक्ता हि सर्वस्य प्रवृत्तिः । काम्यं च फलस्य प्रत्यासन्नं शीघ्रं प्रयुज्यते गोदोहनम् । क्रत्वर्थस्तु चमसश्चिरेणेति दुर्बलः । अनेन च हेतुना नैमित्तिकादपि क्रत्वर्थात्साप्तदश्यात्पुरुषार्थस्यैकविंशत्याद्यनुवचनस्य बलीयस्त्वं भवति । तस्मात्तेन साप्तदश्यं पाञ्चदश्यं च द्वयमपि बाध्यते । सत्यपि भिन्नविषयत्वे प्रणयनादिद्वारतुल्यतयाऽस्ति

विरोधः । ततश्च कृत्वर्थस्य तस्मिन्प्रयोगे बाधः । प्रयोगान्तरे त्वसावस्थाप्यते सामान्येन हि स श्रुतः, पशुकामप्रणयनप्रयोगे तु वाक्यान्तरगतश्चमसः संनिधिमात्रेण संबध्यते । गोदोहनं तु तत्रैव श्रुतमिति बलीयः । तदुक्तम्—

पशुकामप्रयोगे च क्रमेण चमसाङ्गता ।

श्रौताद्गोदोहनात्तत्र चमसस्य निराक्रिया ॥ इति ।

बाधितत्वादेव न तदानीं चमसादेरङ्गत्वमवघातादेरिव कृष्णलादौ । अतस्तल्लोपेन नास्ति वैगुण्यं येन क्रियाफलविनाशस्तद्भयाच्च प्रणयनाभ्यासः स्यात् ।

गुणहानिर्हि वैगुण्यं न चास्य गुणता तदा ।

गोदोहनं च न गुणः क्रतोः कामाय चोदनात् ॥

किंतु प्रणयनं द्रव्यं हीनमङ्गं क्रतोस्तदा ।

काम्यनैमित्तिके तस्मात्प्रकृतौ नित्यबाधके ॥ ३ ॥ इति ।

एवं नैमित्तिकीं विधाय काम्यां विधत्ते—

एकविंशतिमनुब्रूयादिति ब्राह्मणव्याख्याताः

काम्याः सामिधेनीकल्पास्तेषां पाञ्चदश्येन धर्मा

व्याख्याताः ॥ ४ ॥

अत्र संख्यापूरणं संप्रदायविद्धिरेवमुक्तम्—एकविंशत्यादिषु प्रथमाया उत्तरे द्वे ईडे अग्निमित्यादिके । अथाग्न आयाहीत्यादि । अथ त्वामग्ने पुष्करादधीति त्रयस्तृचाः । अग्निमाग्निमित्येकादश । पृथुपाजा इत्यष्टौ । अष्टाचत्वारिंशत्यक्षरस्य दाशतय्यस्तिस्त्र आगमयितव्याः । एकविंशत्यादिषु कार्येषु एतासां यथार्थमागम इति । अस्यायमर्थः—यदा सामिधेनीवृद्धिरपेक्षिता तदाऽऽम्नातायाः प्र वो वाजा इत्यस्या उपरीडे अग्निमित्यादिकं द्वयं प्रक्षेपणीयम् । तत ऊर्ध्वमग्न आयाहीत्यादिकं यथाम्नातं पठितम् । तत्र समिध्यमानसमिद्धवत्योर्मध्ये त्वामग्न इत्यादिका उदाहृताः प्रक्षेपणीयाः । यावतीनां प्रक्षेपेण संख्या पूर्यते तत्प्रमाणवतीनां प्रक्षेप इति ।

मीमांसकास्तु धार्यासंज्ञकानामेव समिध्यमानसमिद्धवत्योर्मध्ये प्रक्षेप इतरासां स्वन्ते प्रक्षेपमाहुः । तत्रापि परिधानीयाया उत्तमायाः प्रागेवेत्ययं विशेषो द्रष्टव्यः ।

ननु तत्र सामिधेनाविवृद्धिः ' एकविंशतिमनुब्रूयात्प्रतिष्ठाकामस्य ' (तै० सं० २-५-१०) इत्यादौ तत्र किं प्राकृतीम्य एकादशम्योऽधिकानामागम उत प्रथमो-

त्तमयोरैवाभ्यासेन संख्यापूरणमुत यावदुक्तं त्रिरभ्यासं प्रथमोत्तमयोः कृत्वाऽव-
शिष्टानामागम इति संशये संख्यासामञ्जस्यादेकादशभ्यः प्राकृतीभ्योऽतिरिक्तानां सर्वा-
सामागमः । नैवम् । प्रकृतौ हि पञ्चदशसु सामिधेनीषु विहितासु एकादशसु सामिधे-
नीषु पठितासु वचनम्—‘त्रिः प्रथमामन्वाह । त्रिरुत्तमाम्’ इति । [यावत्] संख्यापूरणं
भवति तावत्प्रथमोत्तमयोरभ्यास इत्येवंपरम् । पूरणसंख्यामिप्रायश्च त्रिःशब्दो दृष्टार्थ-
त्वात् । त्रित्वस्वरूपपरत्वे हि अदृष्टार्थता स्यात् । तस्मात्प्रथमोत्तमयोरभ्यासेन संख्या-
पूरणमिति प्राप्ते ब्रूमः—

स्यादेवं यदि पूरणसंख्यामिप्रायश्चिशब्दः स्यान्न त्वेतदस्ति । नह्यवश्यं प्रथमोत्तम-
योरभ्यासेन संख्यायां पूर्यमाणायामेकैकस्य त्रिरभ्यासो भवति द्विचतुरभ्यासेनापि तत्पू-
रणसंभवात् । तस्मात्त्रिरभ्यास एव तत्र विवक्षितो न यावत्पूरणमभ्यासः । तेन विकृ-
तिष्वपि त्रिरभ्यास एव प्राप्तो न यावत्पूरणमभ्यासः । तस्मात्प्रथमोत्तमे त्रिरभ्यस्याव-
शिष्टानामाग्नेयीनां द्वादशतयीभ्य आगमः । किं पुनरागम्यमानानां कर्मसंबन्धे प्रमाणम् ।
न तावल्लिङ्गम् । तस्याग्न्यादिस्वरूपमात्रविषयत्वेन क्रत्वर्थे प्रमाणाभावात् । सर्वत्र हि
लिङ्गं यत्किञ्चित्प्रमाणकं क्रतुसंबन्धसामान्यमपेक्ष्य द्वारविशेषमात्रे प्रमाणमिति याज्या-
पुरोनुवाक्याकाण्डे व्याख्यातम् । न चान्यदपि प्रमाणं पश्यामः । उच्यते—संख्यै-
वात्र संख्येयानां कर्माङ्गत्वे प्रमाणम् । तथा हि—सामिधेनीपरिच्छेदद्वारा क्रतोरु-
पकर्तव्यम् । अग्निसमिन्धनप्रकाशिकाश्चर्चः सामिधेन्य उच्यन्ते । तेन तत्समर्था याः
काश्चिद्वचोऽवश्यमुपादातव्याः । एवं सर्वत्राऽऽगमे द्रष्टव्यम् । (मी० सू० १०-
१-८) ॥ ४ ॥

अत्र सोमयाजिनमधिकृत्य विधत्ते—

बहुयाजिन इति गायत्रीत्रिष्टुब्जगतीषु सर्वर्तु-
सोमयाजी बहुयाजी भवतीति विज्ञा-
यते ॥ ५ ॥

बहुभिर्दीक्षणीयादिभिरिष्टिभिरग्नेयीमीयादिपशुभिरैन्द्रवायवादिग्रहैश्च यजत इति
बहुयाजी । एतस्य बहुयाजिनः सवनत्रये गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्जगतीरूपाणि सर्वाणि
च्छन्दांस्यवरुद्धानि भवन्ति । तस्मात्सोमयाजी यदा दर्शपूर्णमासावनुतिष्ठति तदा तस्य
त्रीणि च्छन्दांस्यनुब्रूयात् । ‘समिध्यमानः प्रथमोऽनु धर्मः’ इत्येषा त्रिष्टुप् ।
‘त्वामग्ने प्र दिव आहुतं घृतेन’ इत्येषा जगती । एतदुभयं समिद्धवत्याः पूर्वं
पठनीयम् ।

मनु सामिधेनीष्वेव 'सर्वाणि' (जै० सू० १६-२-२) इति च्छन्दांस्यनुब्रूयाद्बहुया-
जिनः (तै० सं० २-९-१०) इति श्रुतम् । तत्र सप्ताधिकशतसंख्यानि च्छन्दांसि सर्व-
पदेनोच्यन्ते । संकोचे मानाभावात् । यदि गायत्र्यादिसप्तकमेव निरूपपदच्छन्दःपदेनो-
च्यते । तदधिकोनाक्षराणां त्वातिच्छन्दःकृतिच्छन्दःपदादिनैव व्यवहारः । अत एवाऽऽ-
थर्वणसर्वानुक्रमण्याम्—'यत्र सर्वाणि च्छन्दांसीत्युच्यते तत्र गायत्र्यादिजगत्यान्तानि
सप्त च्छन्दांसि जानीयात् ' इति सूत्रमित्यालोच्यते तदा तावन्त्येव प्रयोज्यानि ।
इति प्राप्ते—गायत्रीत्रिष्टुब्जगतीनामेव प्रकृतत्वात्सर्वत्वमिहाधिकारिकम् । अत एव त्रैधा-
तवीयायामप्येतन्नितयमेव सर्वाणि च्छन्दांस्येतस्यामिष्ट्यामनूच्यानीत्युक्त्वा ' त्रिष्टुभो
वा एतद्वीर्यम् ' इत्यादिना त्रिष्वेतेतरचतुष्टयरूपतासंपादनार्थां स्तुतिरूपपद्यते ।

मन्वभीक्षणम् (१६-२-३) इति । बहुयाजिपदेन यागबाहुल्यप्रतीतेर्बहुयष्टैष
ग्राह्यः । सहस्रदक्षिणायागकर्तर्यपि सहस्रद इति प्रयोगदर्शनाद्बहुदक्षिणपौण्डरीकादि-
याजी वा ग्राह्य इति प्राप्ते—ऐष्टिकपाशुककर्माण्यपेक्ष्य सोमस्येतिकर्तव्यताबाहुल्याद्विश्व-
सृजामथनान्ताखिलविकृत्यनुगतत्वाच्च सोमयाज्येव बहुयाजी ॥ ९ ॥

तस्य सोमयाजिनः—'त्रींस्तृचान्' (तै० सं० २-९-१०) इत्यनुवाकेऽष्टाचत्वारिं-
शत्शतमनुब्रूयात्' (तै० सं० २-९-१०) इत्यन्ते यः संख्याविशेषस्तत्र स्वेच्छैव निया-
मिका न तु वाचनिको नियमोऽस्तीत्येतद्विधत्ते—

अपरिमितमनुब्रूयादिति । ऊर्ध्वमष्टाचत्वारिंशत्तं
परिमाणेषु याथाकाम्यन्तेऽधीयीरन् । यामां तु
विकृतौ धारयाशब्देन विशानं भवति । यथा
पृथुपाजवत्यौ धारये । अनुमत्यौ धारये । उष्णि-
क्ककुभौ धारये । मानवी ऋचौ धारये कुर्वा-
दिति पुरस्तात्समिद्धवत्या आगमयेदगयत्रीरात्रे-
यीरागमयेत्तथाऽऽमयेद्यथा प्रथमोत्तमयोरादृष्ट्या
संख्या पूर्येत ॥ ६ ॥

अपरिमितस्याधिकस्य फलस्येत्यर्थः । ननु एते वै (मी०सू० १६-४-१) इति ।
पृथुपाजवत्यौ धारये भवतः । अनुपदावाज्यभागावित्यादयोऽनारम्भावादाः प्रकृतौ निवि-
शेरन्निति प्राप्ते—पञ्चदशसंख्याक्षरसंख्यादिविरोधाद्वार्त्तवृधन्वत्यवरोधोच्च विकृतापुस्तक-
प्वेरन् ॥ ६ ॥

उत्तमेऽनुवचनेऽग्रे महा५ असि ब्राह्मणभारते-
त्यत्रापानिति ॥ ७ ॥

अत्राग्ने महानित्यारभ्यासावसावित्यन्तः प्रवरमन्त्रः ॥ ७ ॥

अथ प्रवरं प्रवृणीते । यथा यजमानस्याऽऽर्षेयः
सह परेण त्रीननन्तरानमुतोऽर्वाच इत्यामन्त्रणेन
भार्गववासिष्ठेति विज्ञायते ॥ ८ ॥

ऋषेरपत्यमर्षेयमात्मीयगोत्रर्षीस्तद्धितप्रत्ययान्तानामन्त्रितविभक्त्या यथाप्रवरं वृणीते ।
यथा—अग्ने महा५ असि ब्राह्मणभारत । भार्गवच्यावनाप्रवानौर्बजामदन्त्येति
भृगुगोत्राणां पञ्चांर्षेयप्रवर इति । अनेन तत्तदपत्यतयाऽऽग्निरुपचर्यते । अस्मिन्प्रकरणे
प्रकारविशेषं विधत्ते—परस्तादर्वाचो वृणीते (तै० सं २-९-८) इति । वर्तमानं यज-
मानमपेक्ष्य पूर्वभावी यो गोत्रप्रवर्तकस्तमारभ्य तदपत्यपरम्परयाऽर्वाचो नीचान्वृणीते
तथैव पूर्वमुदाहृतम्—भृगोरपत्यं च्यवनस्तत्यापत्यमग्नवानस्तस्यापत्यमौर्वस्तस्यापत्यं
जमदग्निस्तस्य संततिर्यजमान इति । तदेतद्वर्वाकत्वम् ।

ननु आर्षेयम् (जै० सू० १९-४-१) इति । दर्शपूर्णमासयोः—आर्षेयं वृणीते,
इति श्रुतम् । तत्र ऋत्विजो वृणीत इति वरणसंस्कृतस्य ऋत्विजो विशेषणमर्षेयपदमृषि-
पदस्य तदुक्तमृषिणा 'बन्धने चर्षी' इति श्रुतिस्मृत्योर्वेदे प्रयोगदर्शनादविच्छिन्नवेदार्थ-
विज्ञानानुष्ठानशीलपूर्वपुरुषकत्वं बोधयति । अथ देवा योऽनुचानः श्रोत्रियस्तस्यापि वेद
एष वै ब्राह्मण ऋषीणामर्षेयो यच्छुश्रुवानेष वै पितृमान्पैतृमत्य आर्षेयो यच्छुश्रुवान्,
इति न्यपदेशात्तादृशत्वमृत्विग्विशेषणं वासिष्ठो ब्रह्मेत्यादिवदिति प्राप्ते यजमानस्याऽऽशी-
र्गच्छेदृषीणां हि देवाः पुरुषमनुबध्यन्ते इत्यादिना यजमानपूर्वपुरुषपरत्वेन वाक्यशेषे
स्तवनाद्यो वा अन्यस्यान्यस्य प्रवरेणेत्यादिना यजमानेतरप्रवरानुकीर्तने निन्दाश्रवणाच्च ।
कौषीतकिब्राह्मणे—अथ यद्यजमानस्याऽऽर्षेयमाह न ता अनर्षेयस्य देवा हविरश्नन्ति ।
इति विधावेव यजमानसंबन्धकीर्तनात्तदीयप्रवरार्षिनामकीर्तनपर एवायं विधिः ।

ननु भृगुवासिष्ठेति । (जै० सू० १९-४-२) प्रवरर्षीणां नाममात्रस्य भृगुव-
सिष्ठेत्यादिरूपस्य कथनमात्रेण विधिचारितार्थं प्राप्ते 'अग्ने महा५ असि ब्राह्मण भारत'
इत्यस्यान्ते, आर्षेययोजनेन यजमानाहवनीययोः पितापुत्रभावसंबन्धेनाग्नेः स्तवनं कुर्यादि-
त्यर्थस्य शाखान्तरपर्यालोचनलब्धस्याऽऽनुगुण्यायापत्यप्रत्ययान्तसंबुद्धचन्तपदानि भार्ग-
ववासिष्ठेत्यादीनि प्रयोज्यानि ॥ ८ ॥

एकं वृणीते द्वौ वृणीते त्रीन्वृणीते न चतुरो वृ-
णीते न पञ्चानिप्रवृणीत इति कृत्स्नस्य प्रवरस्य
स्थाने मानवेत्येव ब्रूयादित्येकेषाम् ॥ ९ ॥

व्याख्यास्यते । ननु त्रीन्वृणीते (१५-४-३) इति । मन्त्रकृतो वृणीत इत्येक एव विधिः । तत्र चानियमेन बहुत्वसंख्यानां ज्यादीनां कपिञ्जलन्यायेन त्रयाणामेव वा वरणप्रसक्तौ न चतुरो वृणीते न पञ्चातिप्रवृणीत इत्याभ्यां चतुःषडादिसंख्यानां निरासात्पञ्चार्षेयप्रवरणमेव विधीयते । ' एकं द्वौ त्रीन् ' इत्यवयुत्य वादस्तु स्तुतिमात्रम् । तेन सप्तार्षेयोऽपि पञ्चानामेव वरणं कुर्यात् । इतरेषां तु मनुवत्कल्प इति षाष्ठस्य पुनराक्षेपे प्राप्ते—चतुर्वरणस्याप्यवयुत्यवादेनोपपत्तौ न चतुर इत्यत्र नञो वैयर्थ्यापत्तेः । ' न पञ्चातिप्रवृणीत ' इतिवाक्येऽपि पञ्चार्षेयवरणविधेः स्पष्टस्याभावाच्च त्रीन्वृणीत इत्यस्यैव विधित्वावसायात्तेन मन्त्रकृत इत्यस्योपसंहारात् ज्यार्षेयस्यैव वरणम् । भाष्यकारस्तु अज्यार्षेयस्य इति सूत्रे प्रकृतसूत्रे च त्रिपदं पञ्चानामप्युपलक्षणम् । परिमाणाचिरूयासेति त्रिपञ्चसंख्योपलिलक्षयिषेत्यर्थकमिति व्याचरूयौ ।

ननु मनुवत् (जै० सू० १५-४-५) इति । आवृश्चयत एष ओषधिवनस्पतिभ्यो यः परान्वृणीत इति ज्यार्षेयवरणं विनिन्द्य मनुवत्, इत्येव ब्रूयात्, इति श्रुतम् । अयं च मनुवत्कल्पो राजन्यवैश्यपरः । तेषां ब्राह्मणार्षिसंतानत्वाभावादिति प्राप्ते—' ज्यार्षेय-वरणप्रतिषेधपूर्वकं मनुवत्कल्पविधानात्तस्य च प्रसक्तिपूर्वकत्वेन तस्याश्च ब्राह्मणोष्विव पुरोहितस्याऽऽर्षेयेण वेदेयत् ' इति वचनान्तरेण राजन्यवैश्ययोश्च सत्त्वाच्चैवार्णिकानामार्षेयमनुवत्कल्पयोस्तुल्यवद्विकल्पः ।

वस्तुतस्तु निन्दार्थवादस्य विधिशेषत्वेन प्रतिषेधकल्पकत्वाक्षमतया कल्पने च वाक्यभेदात्पत्तेर्मनुवत्कल्पस्य च ज्यार्षेययोग्यातिरिक्तब्राह्मणेषु सावकाशत्वात्सौत्रो विकल्प-शब्दो व्यवस्थितविकल्पपरः । पुरोहितादिकं त्वस्यैव गुणसूत्रम् । पञ्चवत्तातिरिक्त-परत्वेन चतुरवत्तस्येव ब्राह्मणातिरिक्तपरत्वेन मनुवत्कल्पस्य व्यवस्थाया निरासार्थम् । राजन्यवैश्ययोः पार्थक्येन विधिदर्शनान्न तेषु मनुवत्पक्षस्य नियता प्रवृत्तिरित्येव व्याख्येयम् ॥ ९ ॥

अथ निविदो दधाति ॥ ४ ॥ देवेद्धो मन्विद्ध

इति प्रतिपद्यते । सप्त पदान्युक्त्वाऽपानिति ॥ १० ॥

देवेद्धो मन्विद्धः, इत्यारभ्य - ' तूर्णिर्हव्यवाद् ' (३-५-३) इत्यन्ताः सप्त निवि-न्मन्त्राः । नन्वनाम्नात् (जै० सू० १६-२-४) सामिधेन्युत्तरं पठ्यमानानां निविदामप्यग्निसमिन्धनार्थत्वात्संतानविधिः । प्रवृत्त्या कार्यापत्त्या च तत्रापि प्रवर्तते । सामि-धेनीनां स्वरूपे संतानस्याऽऽनर्थक्यादग्निसमिन्धनद्वारा दार्शिकापूर्वसाधनत्वस्योद्देश्यता-वच्छेदकत्वाच्च । अत एव द्वयं वा इदं सर्वं छन्दस्कृतं चाच्छन्दस्कृतं च तेन सर्वेणाग्नि

स्तवानीति श्रुत्या ऋचामनृचां चैकधर्मावच्छिन्नत्वं बोध्यते । तेन यवेषु प्रोक्षणाविव निवित्स्वपि संतानः स्यादिति प्राप्ते—

क्रमैकनियामिकायाः प्रवृत्तेरिहाप्रवृत्तेरेकप्रकरणे कार्योपत्यमावात्सामिधेनीभिरिष्टा निविद्भिरुपस्तुत्य ' इति कार्यभेदश्रवणात्स्तुत्यर्थत्वे वा शूरत्वचित्रत्वादिगुणभेदेन रथ-
न्तरबृहतोरिव स्तुतिवैलक्षण्येन द्वारभेदात्तासां सप्त पदानि 'समस्यावस्येदथ चत्वारि' इत्येवं प्रतिनियतनिर्देशेन धर्मभेदविधानाच्च न निविदां संतानः ॥ १० ॥

एताभ्यश्चतसृभ्यो निविद्भ्य ऊर्ध्वमुच्छ्वासं कृत्वा पश्चात्पठनीयानां चतसृणां निवि-
दामर्थं दर्शयति—

अथ चत्वार्यथ चत्वारि ॥ ११ ॥

आस्पात्रं जुहूर्देवानाम्, इत्यारभ्य 'आवह देवान्यजमानाय' (तै० ब्रा० ३-१-३)
इति । चत्वार्यवशिष्टा निविन्मन्त्राः ॥ ११ ॥

देवता आवाहयत्यग्निमग्न आवह सोममावहाग्नि-
मावह प्रजापतिमावहाग्नीषोमावावहेत्यग्नीषोमीये
पुरोडाश इति पौर्णमास्याम् ॥ १२ ॥

अत्राऽऽवाहननिगदो मन्त्रकाण्डे समाम्नातः सर्वोऽपि सूत्रकारेण पठितः । हे
आहुत्याधारभूताग्ने प्रथमाज्यभागदेवतामग्निमावह । द्वितीयाज्यभागदेवं सोममावह पौर्ण-
मास्याममावास्यायां च प्रथमपुरोडाशदेवमग्निमावह । पौर्णमास्यामुपांशुयागदेवं प्रजापति-
मावह । प्रजापतिपदं शनैरुच्चार्याऽऽवहेति पदमुच्चैरुच्चारयेत् । पौर्णमास्यां द्वितीयपुरोडाश-
देवमग्नीषोमावावहेति ।

अथवाऽऽवह देवानिति सामान्योक्तस्याऽऽवहनस्य विवरणमग्निमग्न आवहेत्यादि
निगदसिद्धम् । 'अथ यथादेवतम्' (श० ब्रा० ३-४-१७) इति दर्शपूर्णमासयो-
रुभयत्र योऽग्निः पुरोडाशदेवता तदावाहनानन्तरं निर्वापसमये यस्यै यस्यै देवतायै
येन क्रमेण निरुप्तं तेनैव क्रमेण तस्याः सर्वस्या देवतायाः—अग्नीषोमावावहेत्यादिवा-
क्यैरावाहनं कार्यमित्यर्थः ।

नन्वावह (जै० सू० १६-२-७) इति । अग्ने नेमिर्देवाश्स्त्वं परिभूरस्यावह-
देवान्यजमानायेति मन्त्रे श्रुतमावहनं समस्तदेवतानां स्यात् । त्वष्ट्रादीनामपि देवतात्वा-
त्प्राकरणिकत्वाच्च संनिधानेन विशेषपरत्वे तु प्रयाजानामेव प्रथममिज्यमानत्वात्तदेवतापर-
मिति प्रयाजलोपे मन्त्रलोप इति प्राप्ते—ब्राह्मणानावह चैत्रं मैत्रं यज्ञदत्तं चेति लौकि-

कवाक्ये सामान्यवाचिनोऽपि ब्राह्मणपदस्य चैत्रादिमात्रपरत्वप्रतीतेराग्निमग्न आवहेत्याद्यु-
त्तरवाक्येषु कीर्त्यमानानामेवैतदावाहनं न सर्वेषाम् ॥ १२ ॥

नामावास्यायामुपांशुयाजो विद्यते ॥ १३ ॥

उपांशुयाजः प्रजापतिः, निषेधात् ॥ १३ ॥

ऊर्ध्वमाग्नेयस्याऽऽवाहनादिन्द्राग्नी आवहेत्यसंन-
यत इन्द्रमावहेति संनयत इन्द्रयाजिनो महेन्द्रमाव-
हेति महेन्द्रयाजिनो देवाः आज्यपाः आवहेति
समानमुभयत्र ॥ १४ ॥

अमावास्यायामसान्नायिनो द्वितीयपुरोडाशदेवत्वेनेन्द्राग्नी आवह । अगतश्रियः
सान्नाय्यदेवमिन्द्रमावह । गतश्रियो महेन्द्रमावह । आज्यपांशुयाजानूयाजदेवानावह ।
अग्निं होत्राय होमस्य स्विष्टकरणाय । आवाहनविषयाणामुक्तानां देवानां यो यस्य
देवस्य स्वकीयो महिमा सामर्थ्यातिशयस्तं महिमानमावह । अत्र हविर्भुज एव देवान-
भिप्रेत्य स्वं महिमानमित्युच्यते । न त्वावाहनकर्तुरग्नेर्महिमानं तस्याऽऽवाहनविषयत्वा-
भावात् । न केवलमावाहनं कर्तव्यं किं तु हविष्प्रापणलक्षणो यागोऽपि त्वयैव कर्तव्यः ।
अत्र सूत्रे प्रजापतिमित्युपांशुवाहेत्युच्यैर्देवत्यो वा भवतीत्युक्तं तच्चोपांशुयाजे प्रजापति-
विष्णवग्नीषोमाणां विकल्पाभिप्रायेण द्रष्टव्यम् ।

नन्वाहवनीयः (जै० सू० १६-२-८) इति । अग्निमग्न आवहेत्यत्र वाह्यत्वं
वाहकत्वं चैकस्यैव प्रतीयते । उभयोरग्निपदेन व्यपदेशात् । युक्तं चैतत् । स्वं महिमा-
नमावहेति स्वभिन्नस्य स्वमहिम्नः स्वेनैवाऽऽवहनप्रतीतिः । स चोभयात्मकोऽग्निराग्नेया-
ज्यभागदेवतारूप एव । यदग्निमग्न आवहेत्याह तदाग्नेयाज्यभागायाग्निमावाहयतीति
श्रुतेरिति प्राप्ते—वहनकर्तृकर्मत्वयोरेकस्मिन्विरोधात्स्वमहिमपदस्यापि कौषीतके वायुप-
रत्वेन व्याख्यानात्सामिधेनीभिरिष्टाऽग्निमुपस्तुत्याग्निमग्न आवहेति श्रवणादाहवनीयरूपः
प्रत्यक्षोऽग्निरैवाऽऽवोढा । तेनाऽऽहवनीयभेदेऽप्याहितस्यैकत्वादौपाधिकद्वित्वस्याप्रयोजक-
तयाऽऽमन्त्रिते वचनोहाभावेऽप्यवभृथेऽग्निमाप आवहेत्यादिरूहः ।

नन्वाग्निं होत्राय (जै० सू० १६-२-९) यदग्निं होत्रायाऽऽवाहयति स्विष्टकृतं
तदावाहयतीति श्रुत्या होत्रार्थमोह्यमानोऽग्निः स्विष्टकृद्यागदेवतारूपः स्विष्टकृदुणकोऽ-
ग्निरिवेत्यवगतं यदाहवनीये जुहोति तेन सोऽस्याभीष्टः प्रीत इति श्रुत्यन्तरे चाऽऽह-
वनीय आहुतिसंयोगादिष्टः प्रीतश्च भवतीत्यवगमात् स्विष्टकृत्वमाहवनीयाग्नेरेव प्रतीयते
इत्येकस्यैवाऽऽवोढृत्वमोह्यत्वं चेति द्वयमपि संपन्नम् । तच्चौपाधिकभेदाङ्गीकारेणापि सू-
प-

पादमित्याहवनीय एव स्विष्टकृदग्निः, इत्यवभृथेऽग्निं होत्रायाऽऽवहेति निगदेऽप इत्यूहः । यत्तु भाष्ये देवतावोदुर्हव्यवोदुश्चैकत्वेनाऽऽवहनहव्यवहनाभ्यां स्विष्टकृद्यागसंबन्धादसति स्विष्टकृति सर्वहुते देवतावाहनस्यैव लोप इति । तन्न । तत्तद्देवतावाहने तत्तद्द्यागानामेव प्रयोजकत्वात् । स्विष्टकृद्देवतावाहने हव्यवहनस्यैव प्रयोजकत्वात् । स्विष्टकृद्यागलोपेऽपि तत्तत्प्रयोजकलोपाभावेन देवतावाहनलोपायोगादिति स्विष्टकृद्यागलोपेऽपि प्राप्ते—अमी-
त्युपसर्गयोगादिषिधातोर्च्छिन्नार्थकान्निष्पन्नेष्टशब्दार्थकर्तृत्वस्याऽऽहवनीय उपपादनेऽपि सूपसृष्टयजिधातुनिष्पन्नस्विष्टशब्दभेदादेकस्यैवौपाधिकभेदाङ्गीकारेणोभयनिर्वाहकोपाधेरश्र-
वणादाहवनीयादन्य एवाग्निः स्विष्टकृत् ।

ननु 'स गार्हपत्यः' (जै० सू० १६-२-१०) स आहवनीयादन्यत्वेन निश्चितो देवतारूप एव कश्चिदग्निः स्यात् । स्विष्टकरणे देवताया एव सामर्थ्यादिति प्राप्ते—
गार्हपत्यः स्विष्टकृद्भवतीति वचनात्तस्यापि कतिपयाहुतिसंयोगेन स्विष्टकृत्त्वसंभवाद्गार्ह-
पत्यधिष्ठातृदेवताविशेष एव स्विष्टकृत् ।

ननु स होमाय (१६-२-११) स चोद्यमानो होमार्थमेव । होतृशब्दस्य होमपरत्वात् । कतिपयहोमाधिकरणत्वस्य तत्रापि सत्त्वात् । अग्निमेवैतदग्नावाहुतयो हूयन्त इत्यादिना होमार्थत्वश्रवणाच्चेति प्राप्ते—होतुः होत्रं तच्च हव्यप्रापणम् । हव्यवह यविष्ठ या ते अद्य, यथा वो येन पथा हव्यमा वो वहानीत्यादिमन्त्रलिङ्गेन तथा निर्णयात् । होत्रायेति तादर्थ्यचतुर्थ्या च हव्यवहनप्रयोजनकत्वप्रतीतिः । अतः शंयुवन्तासु पत्नीसंयाजाभावेऽपि भवेदेवाग्निं होत्रायेति निगदः ।

ननु होत्रीयष्टु(१६-२-१२)स्वं महिमानमावहेत्यत्र स्वशब्दस्याऽऽत्मीयपरत्वेन संबोधनीयाहवनीयपरत्वावश्यंभावात्तन्निष्ठस्य होतृत्वयष्टुत्वादिधर्मनिकरस्यैव महिभरूपतया तद्धर्मविशिष्टो भवत्येतदर्थकोऽयं निगद आहवनीयपर एवेति प्राप्ते—अथ यत्स्वं महि-
मानमावाहयति वायुं तदावाहयति वायुर्वा अग्नेः स्वो महिमेति कौषीतके श्रवणाद्वायु-
पदस्य च 'वायोरग्निः' इत्यादिश्रुत्या जनकपरत्वेनाऽऽहवनीयजनकगार्हपत्यपर एवायं निगदः । होतृत्वादिधर्माश्च देवतावोदृत्वेनाऽऽहवनीय इव हव्यवोदृत्वेन गार्हपत्येऽपि संभवन्तीति न त आहवनीयासाधारणाः । अग्ने यदद्य विशो अध्वरस्य होतः पावक शोचेवेष्टु हि यज्वेति स्विष्टकृत्यपि प्रयोगात् । तस्मादेकस्यैव गार्हपत्यस्य हव्यवोदृत्वे-
नाऽऽहवनीयजनकत्वेन चाऽऽवाहनम् । आवाह्यतावच्छेदकभेदादावहतेरावृत्तिः । तेन पितृयज्ञे वाक्यद्वयस्यापि स्थानेऽग्निं कव्यवाहनमावहेत्येक एव निगदः ।

ननु—अतूर्तः (१६-२-१३) अतूर्तो होता तूर्णिहव्यवाद, इति वाक्ये हव्यवा-
हनलिङ्गाद्गार्हपत्य एवाभिधीयत इति प्राप्ते—देवेद्धो मन्विद्ध इत्युपक्रमे समिध्यत्वाल्लिङ्गेन सामिधेनीभिः स्मृतस्याऽऽहवनीयस्यैवैव वादः ।

नन्वा चाग्ने (१६-२-१४) अग्निं होत्रायाऽऽवहेत्युपक्रम्याऽऽ चाग्ने देवान् वह
सुयजा च यज जातवेदः, इत्यत्रापि गार्हपत्यवादे प्राप्ते अग्निमग्न आवहेति सर्वोपक्रमे
संबोधितस्येहापि प्रत्यभिज्ञानादाहवनीयस्यैव वादः ॥ १४ ॥

वरणं प्रत्यूर्ध्वजुमुपाविशति ॥ १५ ॥

ऊर्ध्वो जानू यस्य (सः) तं होतारमुपविशेदित्यर्थः ॥ १५ ॥

ऊर्ध्वजुरासीनो वृणीत इति हेतुर्विज्ञायते ॥ १६ ॥

श्रुत्यन्तरे चोदयति । ननु—‘वरणार्थं वा’ (जै० सू० १६-२-५) इति । आसी-
नमूर्ध्वजुं होतारं वृणीते, इत्यत्र विधीयमानमूर्ध्वजान्वासनमृत्तिकुंस्कारद्वारा प्रकरण-
धर्मः । वरणस्यैव वाऽयं धर्मः । होतृपदं च वहनसाधनत्वाद्दृत्तिकपरम् । तेन सर्वेषां त्रिय-
माणानामूर्ध्वजान्वासनमिति प्राप्ते—होतारं वृणीत इति वाक्यान्तरेणैकवाक्यतयोर्ध्वजान्वास-
नविशिष्टहोतृवरणविधानाच्च सर्वस्विवरणधर्मः ॥ १६ ॥

यत्राभिजानात्यसौ मानुष इति तदुपोत्थाय

नमो मात्रे पृथिव्या इति पृथिवीमभिमृशति ॥ १७ ॥

जानाति शृणोति होतेति शेषः । पृथिवीमन्तर्वेदिमित्यापस्तम्बः ॥ १७ ॥

चतुर्होतारं पञ्चहोतारं षड्होतारं सप्तहो-

तारमिति जपित्वेन्द्रमन्वारभामह इति

दक्षिणेन हस्तेनाध्वर्युमन्वारभते ॥ १८ ॥

पृथिवी होतेति चतुर्होतारमग्निर्होतेति पञ्चहोतारं द्वौ षड्होतारौ सूर्यं त इत्येको
वाग्बोता, इत्यन्यः । तत्र होतृब्राह्मणे—वाग्बोता षड्होतारणाम् (तै० ब्रा० ३-१२-५)
इति दर्शनात् । स एव—उत्तरतः प्राञ्च षड्होतारम् (तै० ब्रा० ३-१२-५) इति
विधीयते । सूर्यं त इत्यस्य तु पशुबन्धादिषु विनियोगः । सूर्यं त इति षड्होतारं महा-
हविरिति सप्तहोतारं च । दिवमिति मन्वान्तः । अन्वारभते स्पृशतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

सव्येन तूष्णीमाग्नीध्रम् ॥ १९ ॥

अन्वारभत इत्यनुवर्तते ॥ १९ ॥

षाष्टिश्चाध्वर्यो नवातिश्च पाशा इत्यन्तरेणाऽऽ-

हवनीयमध्वर्युं च प्रत्यङ्मुखेन समुद्रं माऽवप-

दमादित्यस्याऽऽवृतमन्वावर्त इति प्रदक्षिणमन्वा-

वर्तते ॥ २० ॥

होतेति मन्त्रान्तः । स्वात्मानं प्रदाक्षिणमावर्तत इत्यर्थः ॥ २० ॥

षण्मोर्वीर५६सस्मान्तु त्वेति जपित्वा होतृषदनं
प्राप्य निरस्तः परावसुरिति होतृषदनात्तृणं नि-
रस्याप उपस्पृश्य ये नः सपत्ना अप ते भव-
न्त्सिवाति होतृषदनमवबाधतेऽभ्युक्ष्य होतृषदनमु-
न्निवत उदुद्रतश्च गेषमिति । उपविशति सीद होत-
रिति च ॥ २१ ॥

षण्मोर्वीर५० आपश्चापिषयश्चेत्यन्तः । होतृषदनात्तृणं दर्मतृणनिरसनमपामुपस्पर्शनं
श्रौतम् । येन सपत्ना० अकर्मित्यन्तः । उन्निवत० अद्यः इत्यन्तः । होतृषदनमग्नि-
रभ्युक्ष्य, सीद होत० वयोधा इत्यन्तः । उपविशति होतृषदने प्राङ्मुख इत्यर्थः ॥ २१ ॥

निहोता होतृषदन इत्यासीनो जपति ॥ २२ ॥

निहो अग्निरित्यन्तः ॥ २२ ॥

लोककृतौ लोकं मे कृणुतमिति गार्हपत्याहव-
नीयौ समीक्षते ॥ २३ ॥

एष वा लोक इत्यन्तः । मन्त्रावृत्त्या गा(त्तिर्गा)र्हपत्याहवनीयावितिद्विवच-
नात् ॥ २३ ॥

प्र मे ब्रूत भागधेयमिति देवता उपतिष्ठते ॥ ५ ॥ २४ ॥

नाराय५सायेत्यन्तः ॥ २४ ॥

स्तः सुचावादापयत्यग्निर्होता वैस्वग्निर्होत्रं वेत्तिवति ॥ २५ ॥

ननु—अग्निर्होता (१६-२-१९) सुगादापननिगदे—अग्निर्होता वेत्स्वग्निः
(तै० ब्रा० ३-५-४) इत्यत्राप्यनियमे प्राप्ते—अग्निर्होतेत्याहाग्निर्वै देवानां तं
वृणीत इत्युक्त्वा योऽग्नि होतारमवृथा इत्याहवनीयं पुनर्वृणीत इति श्रवणात्पुनरित्यनेन
पूर्ववृत्तस्य होतुरग्रेराहवनीयत्वं गम्यते । ज्वलनस्य देवतायाश्च परस्पराभेदेन बहुशो
व्यवहारदर्शनात् ॥ २५ ॥

मन्त्रेण स्थानेन प्रागाज्यभागाभ्याम् । मध्यमेन
प्रधानानि । उत्तमेन स्विष्टकृत्प्रभृति ॥ २६ ॥

उरसि मन्द्रः शालागतो वा स मन्द्र इति मन्द्रलक्षणम् । आरम्भप्रभृति आज्यभा-

गाभ्यां प्राग्यान्याश्रुतादीनि तानि मन्द्रस्वरेण प्रयोक्तव्यानि सामिधेनीर्वर्जयित्वा । कण्ठे मध्यममिति मध्यमस्वरलक्षणम् । मध्यमेन प्राक्स्विष्टकृतः (आप० परि० १-१३) इत्यापस्तम्बः । स्पष्टमन्यत् ॥ २६ ॥

समिधो यजेति संप्रेषिते समिधो अग्न आज्यस्य वियन्तिवति यजति । तनूनपादग्न आज्यस्य वेत्तिवति द्वितीयम् । नराशंसो द्वितीयः प्रयाजो वसिष्ठशुनकानां नराशंसो अग्न आज्यस्य वेत्तितीडो अग्न आज्यस्य वियन्तिवति तृतीयम् । बर्हिरग्न आज्यस्य वेत्तिवति चतुर्थम् स्वाहाऽग्निम् स्वाहा सोमम् स्वाहाऽमुमिति चोत्तमे प्रयाजे यथोक्तदेवता उपलक्षयति ॥ २७ ॥

पञ्च प्रयाजान्यजतीतीयं पञ्चसंख्या प्रयाजानामुत्पत्तिशिष्टा नव प्रयाजान् यजतीति एकादश प्रयाजान्यजतीति नवैकादशसंख्यया बाधयोगाद्वैकृतीनां संख्याऽभ्यासेनैव पूरणीयेति ।

वाजसनेयिशाखायामप्यविशेषेण श्रुतम्—अथ तनूनपातं यजति (श० ब्रा० १-४-१०) इति । परंतु शाखान्तरेऽत्रास्ति विशेषोऽपि । तथाहि—राजन्यात्रिविधश्च वसिष्ठवैश्यशुनकानां कण्वकश्यपसंकृतीनां नाराशंसो द्वितीयः प्रयाजस्तनूनपादन्येषाम् । (का० श्रौ० ३-३-८) इति वसिष्ठशुनकानां नाराशंसः । अग्नीणां चैके (का० श्रौ० १९-६-८।९) इति च कात्यायनः । नराशंसो, अग्न आज्यस्य वेत्तिवति द्वितीयो वसिष्ठशुनकानामत्रिविध्यश्चानां कण्वसंकृतीनां राजन्यानां प्रजाकामानां च (शा० श्रौ० १ । ७ । ३) इति शाङ्खायनः । तान्येकादशाऽऽप्तीसूक्तानि । तेषां वसिष्ठमात्रेयं वाङ्मयश्च गार्ग्समदमिति नाराशंसवन्ति, मेधातिथिं दैर्घतमसं प्रैषिकमित्युभयवन्ति । अतोऽन्यानि तनूनपात्वन्ति (या० नि० ८-३-७) इति चाऽऽह यास्कः । आपस्तम्बस्तु—‘नराशंसो द्वितीयः प्रयाजो वसिष्ठशुनकानाम् । तनूनपादितरेषां गोत्राणाम्’ (आप० श्रौ० २४-८-१०) इत्येवाऽऽह । आश्वलायनेन त्विह बहून्युक्तानि तानि तत्रैव द्रष्टव्यानि (आश्व० श्रौ० ३-२-१।८) ।

ननु स्वाहाऽग्निम् । (जै० सू० १६-२-१९) इति । उत्तमप्रयाजे स्वाहाऽग्निं होत्राज्जुषाणा इत्यत्र होत्रायेति तादर्थ्यस्यानाम्नानात्प्रयाजदेवताया अग्नेरेव वाद उपक्रान्तत्वादिति प्राप्ते—स्वाहा देवानाज्यपानित्यस्योत्तरपाठादेव स्थानाद्यदनिष्टाभ्यो देवताभ्यः स्वाहा करोतीति वचनेन यक्ष्यमाणदेव । तेज्याप्रतीतिर्होत्रादित्यनेन हव्यवहननिमित्तकत्वस्य सौविष्टकृतहविर्जोषणे भूतिरूपे प्रतीतिसंभवात्स्विष्टकृत एवैष वादः ॥ २७ ॥

अथाऽऽज्यभागाभ्यां प्रचरति ॥ २८ ॥

चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदाज्यभागौ यदाज्यभागौ यजति (तै० सं० २-६-२)
इति ब्राह्मणम् । प्रयाजानन्तरं प्रकृतत्वात् ॥ २८ ॥

तयोर्याज्यापुरोनुवाक्ये ॥ २९ ॥

अतोऽन्वयोर्न जामिताऽस्ति । द्वितीयः परिहार आज्यभागः प्रधानद्वयं वेति कोटि-
द्वयं विषयीकृत्य प्रवृत्त इति द्रष्टव्यम् ॥ २९ ॥

याज्यैव प्रयाजानूयाजेषु ॥ ३० ॥

प्रधानं स्यात् ॥ ३० ॥

तेषां प्रचर्य सर्वासु पुरोनुवाक्यासु

प्रणवं दधाति स व्याख्यातः ॥ ३१ ॥

पुरोनुवाक्यास्त्विति समुच्चयः ॥ ३१ ॥

अथ याज्याया यद्वच्युत्तमं छन्दोमानं तेनोदा-

त्तेनाभिसंदधद्वौषडिति वषट्करोति ॥ ३२ ॥

द्वौषडिति वषट्करोतीति सामान्येन विधाय वषडित्येके वौक्षाडित्येके षडित्येके
वाक्षडित्येक इति कल्पान्तराणि विधाय वषडिति ब्राह्मणस्य वषट्कुर्याद्वौषडिति राज-
न्यस्य वौक्षाडिति वैश्यस्य षडिति शूद्रस्येति निमित्तसंयोगेनाप्याम्नातम् । अत्र पञ्चानां
तुल्यवद्विकल्पः । ब्राह्मणस्येत्यादयोऽवयुत्यानुवादा इति वृत्त(ति)कृतां पक्षे प्राप्ते—
माण्यकार आह—ब्राह्मणादिवाक्यानां वैश्यस्येत्यायुक्तत्वाद्वृहस्पतिसवराजसूयवैश्य-
स्तोमेषु क्रमेण त एव शब्दा नियता नैमित्तिकैरन्येषां बाधात् । नित्यस्यावशिष्टानां
वषट्काराणां चान्यत्र तुल्यवदेव विकल्प इति । वस्तुतस्तु एतत्पक्षेऽपि ब्राह्मणादिश-
ब्दानां तत्तन्मात्राधिकारिकर्मविशेषे लक्षणापत्तेस्तत्तत्कर्मसामान्यसंबन्धस्यैव सप्तदश
वैश्यस्येत्यादाविव प्रतीतस्य बाधापत्तिः । अतो नैमित्तिकविधिभिः सामान्यतो विहि-
तानामुपसंहारः । अनुपसंहृतानां तु पक्षाणां सर्वकर्मसु सर्वेषां विकल्पः । शूद्रशब्दस्तु
त्रैवर्णिकातिरिक्ते लाक्षणिकः सन्निषादादिपरस्तान्त्रिककर्माभिप्रायो वा । (१६-३-२)
॥ ३२ ॥

त(य)त्रैतदेकारैकारौ याज्यान्ते भवतः । आइं-
कारं तत्र कुर्याद्यत्रौकारौकारावा उकारं तत्र

कुर्यात् । इत्यत्र प्रग्रहेभ्योऽथ पञ्च कवर्गमथमा
याज्यान्ते स्युस्तृतीयः स्ववर्गीयं मकारे परवच-
(न) उकारणकारनकारेषु विकारः ॥ ३३ ॥

याज्यान्त इति सर्वत्र ॥ ३३ ॥

अथ यत्रावर्णोपधो विसर्जनीयः । आकारं दीर्घं
रभतेऽनुसरेफमिवर्णोपध ईकारमुवर्णोपध ऊकारं
वषट्कारो याज्यान्ताः प्लुताः स्वरान्यञ्जना-
न्तायाः पूर्वो ब्रूहि प्रैष्योकारौ औषडित्यवसाने
वीहीति च वह आ च वह ये यजामहे परं च ।
न स्वं महिमानमाषहेत्याश्रावयोश्रावय घोरा
(योराद्ये) ये इति विभाषा, ईदृगयणेत्युभयतः
प्लावनं व्याकरणम् । सर्वत्र न प्लावयेन्न च श्रूयत
इति काशकृत्स्नस्य ॥ ३४ ॥

काशकृत्स्नग्रहणमादरार्थम् ॥ ३४ ॥

चेकितानो यथालक्षणं ए प्रवचनशेषोऽभिलक्षणं
ब्रूहीति पुरोनुवाक्यासंप्रैषो यजेति याज्यासंप्रैषो
ये यजामहे इति प्रतिवचनः ॥ ३५ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ ३५ ॥

ये यजामहेऽमुमिति यथादेवतमुपलक्ष्य व्याहृती-
र्जपित्वा याज्यान्ते वषट्करोति ॥ ६ ॥ ३६ ॥

अनुवाक्यायाज्ययोः क्रमेण देवताह्वानहविःप्रदानसाधनत्वं द्रष्टव्यम् । तथा—
आग्निर्मूर्धा इति पुरोनुवाक्यामनूच्य ये यजामहेऽग्निं भुर्भुवः सुवर्भुवो यज्ञस्येति । तयोः
समनन्तरं वषट्कुर्यादिति विधिः ॥ ३६ ॥

वषडित्येके समामनन्ति । औषडित्येके । वाषाडि-
त्येके । वषाडित्येके ॥ ३७ ॥

समामनन्तीत्यन्वयः सर्वत्र ॥ ३७ ॥

२ षटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितमयोगचन्द्रिकाख्याख्यासमेतम् ।

३०१

याज्यावषट्कारयोर्निरन्तर्यमाह—

संततमृचा वषट्करोतीति विज्ञायते ॥ ३८ ॥

ऋचा याज्या सह संततं निरन्तरं यथा भवति तथा वषट्कार उच्चारणीयः ।
विज्ञायते बह्वृचशाखायामित्यर्थः ॥ ३८ ॥

बलीय ऋचा वषट्करोतीति विज्ञायते ॥ ३९ ॥

बलिशब्देनाक्षरपारुष्यम् ' बलि वषट्करोति ' (ऐ० मा० ११-७) इति सूत्र-

न्तरम् ॥ ३९ ॥

अनिष्टफलान्तरसाधनत्वं दर्शयति—

यं कामयेत पापीयान्त्स्यादिति नीचैस्तरां तस्य
याज्याया वषट्कुर्यात् ॥ ४० ॥

पापीयान्दरिद्रो नरकयोग्यो वा यजमानः स्यादिति कामयमानो होतृर्वा याज्यां शनै-
रुच्चार्य वषट्कारमतिशयेनोच्चैर्ब्रूयात् ॥ ४० ॥

अथेष्टफलसाधनत्वं दर्शयति—

यं कामयेत न पापीयाश्च भेयानिति ज्ञातं तस्य
याज्याया वषट्कुर्यात् ॥ ४१ ॥

भेयान्दारिद्र्यरहितः पापरहितश्च यजमानः स्यादिति कामयमानो होतृर्वा याज्यां
शनैरुच्चार्य वषट्कारमतिशयेनोच्चैरुच्चारयेत् । स्पष्टमन्यत् ॥ ४१ ॥

अनिष्टफलसाधनत्वं दर्शयति—

यं कामयेत वसीयाञ्छ्रेयान्त्स्यादित्युच्चैस्तरां तस्य
याज्याया वषट्कुर्यात् ॥ ४२ ॥

कृतयज्ञोऽपि फलरहितः स्यादिति यं यजमानं होता कामयेतास्व वज्रमानस्य
स्वरेण याज्यां ब्रूयात्तेनैव स्वरेण वषट्कारमपि ब्रूयात् ॥ ४२ ॥

अपगूर्य वषट्करोति स्तुत्या इत्युच्चैर्वा वषट्-
संयोगात् ॥ ४३ ॥

वनु-अवगूर्य (१६-३-४) आगूःशब्दस्येवापगूर्येत्यस्यापि न वज्रमानस्य वषट्कारस्य
वषट्करोतीति वचनेन तदानन्तर्यस्य वषट्कारे कण्ठगणे विधायायाज्यावषट्कारसमुच्च-

यपक्षस्य च ज्ञापकसिद्धत्वेन निरपेक्षप्रदानार्थत्वबोध्यविकल्पाद्दुर्बलतया चासार्वत्रिक-
तया एव वक्तव्यतया यदा समुच्चयस्तदा याज्योर्ध्वं वषट्कारः । यदा केवलो वषट्कार-
स्तदा ये यजामहव्यवहितोत्तरमेव प्रयोक्तव्य इति प्राप्ते—

किञ्चिद्वचनधानेऽपि भुक्त्वा गत इत्यादौ लोके पुरोनुवाक्यामनूच्य याज्यया जुहोतीति
वेदेऽपि क्त्वाप्रत्ययप्रयोगात्समुच्चयविकल्पयोर्विकल्पकल्पनस्यात्यन्तजघन्यत्वादुत्तरका-
लतायामेवाव(प) गुर्येति ल्यप् । वस्तुतस्तु आधानावधानयोरानयनावनयनयोरहारावहा-
रयोरुपसर्गभेदेनार्थभेदस्य बहुशो दर्शनादवगोरणस्य ब(व)वाध्यवसायपरत्वेनान्यत्र प्रयो-
गादिह तदसंभवेऽपि लक्षणयोच्चैरुच्चारणाध्यवसानमेवार्थः ॥ ४३ ॥

यं कामयेत प्रमायुकः स्यादिति तस्योच्चैरपगूर्य

निष्विदन्ति वषट्कुर्यादित्युच्चैः क्रौञ्चमिव वषट्-

कुर्यात्स्वर्गकामस्येति विज्ञायते ॥ ४४ ॥

ननु यं कामयेत (१६-३-९) वषट्कारमेव प्रकृत्याऽऽज्ञायते यं कामयेत प्रमायुकः
स्यादिति नीचैस्तरां तस्य याज्याया वषट्कुर्यादित्यस्यान्ते उच्चैः क्रौञ्चमिव वषट्कुर्या-
त्स्वर्गकामस्येति श्रुतौ द्वावपि काम्यविधी, कुर्यादिति लिङ्श्रुतेरविशेषात् । दीर्घरोग-
संतप्तस्य प्रत्याख्यातमिषक्क्रियस्य मरणकामनाया अपि संभवात् । अन्यथा तादृशस्याऽऽ-
त्महननविधेः स्मृतिषु वैयर्थ्यापत्तेः । सर्वस्वारादिश्रौतकर्मस्वपि मरणकामाधिकारिकता-
दर्शनात् । पुरुषामिप्राणायां विचित्रत्वात् । वस्तुतस्तु यः प्रमायुकः स्यादित्यनुक्त्या
होतृगत एवैष कामः प्रतीयते । स च द्वेष्ये यजमाने संभवत्येव । अत एव ऋत्विगा-
चार्यौ नातिचरितव्याविति स्मृतिरपि दृष्टार्था सती युज्यते । न चाऽऽदधीतेत्युपग्रहविशेष-
विरोधः । यस्मिज्जात एतामिष्टिं निर्वपति पूत एव स इति श्रुत्येव कचिदपवाद-
स्यापि संभवात् । अत एव प्रउगशस्त्रे सप्त देवताः शंसतीति सप्तानां तृचानां शंसनं
होतृविधाय स यजमानस्य पापभद्रमाद्रियेतेति ह स्माऽऽह योऽस्य होता स्यादित्य-
त्रैवैनं यथा कामयेत तथा कुर्यादित्युपक्रम्य यं कामयेत प्राणेनैनं व्यर्धयानीति वायव्य-
मस्य लुब्धं शंसेदृचं वा पदं वाऽस्तियादित्यादिना तृचभेदेन तत्तद्वृत्तपदादिलोपेन यज-
मानस्य प्राणादिसप्तकवृद्धिर्होतृकाम्यमाना प्रतिपादितोपपद्यते । तस्मात्प्रधानफलमङ्ग-
फलं वा यजमानतदितरसाधारणं यथावचनं स्वीकार्यम् । प्रकृते च होतृपदाश्रवणेऽ-
प्येतेरेवब्राह्मणे—प्रउगसजातीयस्यैव वाक्यस्य श्रवणाद्धोतुरेवायं काम्यो विधि-
रिति प्राप्ते—

अनवधिकतुःखरूपस्य मरणस्य सर्वथाऽनिष्टत्वेन तदधिकतदेकजन्यफलान्तरा-
भावेन तस्य नान्तरायकत्वाभावाच्च सर्वस्वामरणादौ साधनान्तरकथनाच्चावीचिकित्स्य-

२ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ७०३

रोगवतां मरणविधेरभ्यनुज्ञामात्रत्वाच्च न यजमानस्य कामः संभवतीति स्वर्गकामविधेरयमर्थवाद एव जर्तिलवाक्यादाविव विधिप्रत्ययस्याविधायकत्वात् । विषं भुङ्क्ष्व मा चास्य सन्नानि भुक्था इति लौकिकवाक्येऽपि पूर्वविधेरुत्तरविध्युपपादकतयैकवाक्यतादर्शनात् । नापि होतुः कामः, अनन्यथासिद्धापवादादर्शनात् । प्रउगशस्त्रेऽपि यमु कामयेत सर्वैरेनमङ्गैः सर्वेणाऽऽत्मना समर्धयतीत्येतदेवास्य यथापूर्वमृजुकलसं शंसेदिति विधेरर्थवादत्वेनैव सप्तवाक्यानामुपपत्तेः ॥ ४४ ॥

अथ होतुर्वषट्कारादूर्ध्वमनुमन्त्रणमाह—

वषट्कृत्य वषट्कृत्य प्राण्यापान्य निमिषेत् । वा-

गोजः सह ओजो वाग्वषट्कारो नमस्ते अस्तु

मा मा हिंसीरिति प्रयुक्तं वषट्कारमनुमन्त्रयते ॥ ४५ ॥

वषट्कृत्य वषट्कृत्य यदा यदा वषट्करोति तदा तदा निमिषेत् । वागिति मन्त्रेणानुमन्त्रयेत् । यद्वा—वषट्कृत्य वागित्यनुमन्त्रयेतेति वषट्कारानुमन्त्रणयोरेकत्वं श्रुत्यन्तरेऽप्युक्तम् । अत्राप्यात्मन्येव तद्धोता (ऐ० ब्रा० ११—८) इत्येतेरेय-ब्राह्मणे होतृकर्तृकत्वं प्रतीयते । ततोऽनुमन्त्रणस्य यजमानकर्तृकत्वमन्यैरुक्तं बाधित्वा होतृकर्तृकत्वमेव द्रष्टव्यम् ॥

ननु वषट्कृत्य (जै० सू० ११—३—८) कचिच्छाखायां वषट्कृत्यापान्यान्नि-मिषदपानेनैव प्राणं दधाति निमेषेण चक्षुरिति श्रुतम् । वषट्कृत्य प्राण्यादथापान्यादथ निमिषेदिति तु शाखान्तरे । तत्र शाखाभेदेन केषांचिद्विधिद्वयं केषांचिद्विधिप्रयमेतदिति प्राप्ते—अपाननार्थवादस्यापाननविध्युत्तरमेव युक्तेऽपि पाठेऽपानननिमेषविध्योरुत्तरमर्थवा-दद्वयश्रवणेन वषट्कृत्येत्यस्य निमिषविधावप्यनुषङ्गप्रतीतेरपानननिमिषयोर्वषट्कारावयव-हितोत्तरकाल एव प्राप्तौ शाखान्तरे वषट्कारोत्तरं प्राणनस्यैकस्यैव विधिः, इतरयोः क्रमार्थमनुवादः ॥ ४६ ॥

अथाऽऽज्यभागयाज्यापुरोनुवाक्या आह—

अग्निर्वृत्राणि जङ्घनदित्याग्नेयस्याऽऽज्यभागस्य पुरो-

नुवाक्या । त्वं सोमासि सत्पतिरिति सोमस्य वृध-

न्वती । अमावास्यायामग्निः प्रत्नेन जन्मनेत्यग्नेयस्य ।

सोम गीर्भिष्टा वयमिति सौम्यस्य । समानी याज्ये आ-

ज्यभागौ जुषाणा याज्यावेके समामनन्ति ॥ ऋग्याज्या-

वेके । सभा(ह)विषावेके । अमूहमित्युत्तरमाहेति विज्ञा-
यते ॥ ४६ ॥

मन्त्रभेदेन चाऽऽज्यभागप्रधानद्वययोरजामित्वम् । प्रधानद्वययोर्युषाण इत्यस्यासंम-
वात् । यद्यप्याज्यभागप्रधानयोदेवतैक्यं तथाऽप्याज्यभागस्यर्चमाग्निर्युषाणि, त्व५ सोमा-
सि, इत्यादिकामनुमाक्यां कृत्वा जुषाणो अग्निराज्यस्य वेत्तु, जुषाणः सोम इति जुषा-
णेन यजति सशिरस्कौ मन्त्री (तै० ब्रा० ३-१-६) द्रष्टव्यौ । अन्ये शाखान्तर-
स्या इति ।

ननु जुषाणः (१६-३-११) आज्यभागयोर्युषाणो अग्न आज्यस्य वेत्तु । जुषाणः
सोम आज्यस्य हविषो वेत्तु (तै० ब्रा० ३-१-६) इति निगदरूपौ याज्यमन्त्री
श्रुतौ । ऋग्यजुर्वेकेषां जुषाणयाज्यौ भवतः । ऋगयाज्यौ भवतः सहविषौ भवतोऽहविषौ
भवत इति च विधयः । तत्र ऋगजुषाणयोर्विलक्षणार्थप्रतिपादकत्वेन कार्यभेदात्समु-
च्चयः । सहविष्काहविष्कयोस्तु पदमात्रसदसद्भावकृतभेदेऽपि प्रतिपाद्याभेदादुत्तमप्रयाज-
याज्यार्या हविष्पदस्येव विरूपः कार्यैक्यादिति प्राप्ते-

अर्थप्रतिपादनरूपद्वारभेदेऽपि मुख्यविशेष्यभूतप्रदानप्रकाशनरूपकार्यैकत्वाद्गजुषाण-
निगदयोर्विरूपः । याज्यावष्टकारयोस्तथात्वेऽपि वाचनिकः समुच्चय इत्युक्तम् । हवि-
ष्पदविष्ये त्वहविःसहविष्पदयोः समिद्धृतन्यायेनोक्तयोरेव निगदयोः प्रयोगसंभवादनु-
वादमात्रम् । उत्तमप्रयाजे तु शाखान्तरीयं हविष्पदरहितं निगदांशमनूद्याग्न आज्यस्य
वियान्तिवति हैक आहुर्न तथा कुर्यादिति निषिध्य (ध्य) विनिन्द्य तस्मात्स्वाहा देवा
आज्यपा जुषाणा अग्न आज्यस्य हविषो वियन्तिवत्येव ब्रूयादिति निगमनादुदितानुदित-
होमवाहिकत्वः । प्रकृते तु हविष इत्युत्तरमाहेति वचनान्तेरण व्यवस्थापनात् सहवि-
ष्कहविषा इत्यनयोर्विहितम् ॥ ४६ ॥

इत्यप्याज्यभागौ निरूप्य तदीये याज्यानुवाक्ये उपरितनस्याऽऽग्नेयस्य प्रधानस्य हविषो
याज्यानुवाक्ये च क्रमेणाऽऽह—

अथ प्रधानानां याज्यानुवाक्या अग्निर्मूर्धा भव

इत्याग्नेयस्य प्रजापते सवेदसेत्युपांशुयाजस्य ॥ ४७ ॥

प्रथमनिर्दिष्टत्वादाग्निर्युक्तेषां पुरोनुवाक्या पश्चान्निर्दिष्टत्वाद्भव इति याज्या । यद्य-
प्यर्थानुसारेणानुवाक्यायाज्ये भवत इति विधातव्यं तथाऽप्यल्पाक्षतरम् (पा० सू०
२-२-३४) व्याकरणसूत्रानुसारेण याज्याशब्दस्य पूर्वनिपातो द्रष्टव्यः ।

ननु गायत्री (१६-३-१२) दर्शपूर्णमासप्रकरणे गायत्री पुरोनुवाक्या भवति त्रिष्टुब्याज्या, त्रिपदा पुरोनुवाक्या भवति चतुष्पदा याज्या, पुरस्ताल्लक्ष्मा पुरोनुवाक्या भवत्युपरिष्ठाल्लक्ष्मा याज्या, मूर्धन्वती पुरोनुवाक्या भवति नियुत्वती याज्या (तै० सं० २-६-२) इत्येवंजातीयकानि बहूनि वाक्यानि श्रूयन्ते । अग्निर्मूर्धेत्येषर्कत्रिपदा गायत्री, प्रथमपाद एव देवतापदवती मूर्धपदवती च । भुवो यज्ञस्येति तु चतुष्पदा त्रिष्टुप्, उत्तरार्धदेवतापदवती नियुत्पदवती च । एवमन्या अप्यृचो यथासंभवं वर्तन्ते । तेनैनयोरेव क्रमप्रकरणाभ्यां प्राप्ताङ्गताकगोर्ऋचोः स्तावकानि नित्यानुवादरूपाणि वाक्यानीमानीति प्राप्ते—क्रमादिना तत्तद्व्यक्तित्वस्याङ्गतावच्छेदकत्वेन बोधितस्य बाधेन गायत्रीत्वादिधर्माणामङ्गतावच्छेदकत्वबोधनेन सार्थक्यसंभवेन केवलं नित्यानुवादः । तेन भावनासंस्पर्शेन विवासिततयाऽऽर्थिकत्वाभावेन चोदकतस्तेषामप्यतिदेशे यस्यां विकृतावेतद्विरुद्धा ऋच आम्नातास्तत्रोपदेशेनैवातिदेशबाधः । यास्त्वनाम्नातयाज्यानुवाक्याका विकृतयस्तत्र सति संभव आनीयमाना ऋचश्चोदकातिदिष्टधर्मिका एवाऽऽनेया इति सिध्यति । तेन धर्माणां विकृतौ संभवत्समुच्चयो यथायथं बोध्यः ॥ ४७ ॥

अग्नीषोमा युवमित्यग्नीषोमीयस्येन्द्राग्नी रोचनादिव
श्रथद्वृत्रमित्येन्द्राग्रस्येन्द्रसानसि रथि प्रससाहिष
इत्येन्द्रस्य महा ऋन्द्रो य ओजसा महा
इन्द्रो नृवदिति माहेन्द्रस्य ॥ ४८ ॥

प्रधानानां याज्यानुवाक्या इत्यनुकर्षः । यद्वैन्द्रं सांनाय्यमिति बोधायनः ॥ ४८ ॥

पिप्रीहि देवा ऋ उशतो याविष्ठ इति स्विष्टकृतः
पुरोनुवाक्या ये यजामहेऽग्निं स्विष्टकृतमयाडमु
ष्यायाडमुष्येति यथोक्तदेवत उपलक्ष्याग्ने यदद्य
विशो अध्वरस्य होतरिति रजति ॥ ७ ॥ ४९ ॥

अथ स्विष्टकृतः पिप्रीहीति पुरोनुवाक्यामनूच्य ये यजामहेऽग्निं स्विष्टकृतं भूर्भुवः
सुवरयाडग्निरग्निरित्युक्त्वा यथादेवतं निगम्युक्त्वा जातवेदा जुषता ऋ हविरग्ने यदद्य विशो
अध्वरस्येत्युचमनूच्य यजतीति वैश्वानसः ।

ननु गायत्री (जै० सू० १६-३-१३) दर्शपूर्णमासयोगेव गायत्री संयाज्ये
ब्रह्मवर्चसकामस्य त्रिष्टुप् वीर्यकामस्येत्यादि श्रुत्वा । पिप्रीहि देवानग्ने यदद्येत्यनयोस्त्रि-
ष्टुप्नित्यनुवादात्तत्वेन केवलकाम्यप्राये (प्रयोगे) । तयोर्विशिष्य पाठभावेन च तादृशा-

वृषावन्ये वीर्यकामस्याऽऽगमयितव्ये इति प्राप्ते—त्रिष्टुप्शब्देनापि द्रव्यवचनेन समिहित-
बोर्कचोः परामर्शसंभवात् संयोगपृथक्त्वेनोभयार्थता ।

ननु अनुष्टुभावात् (१६-३-१४) स्विष्टकृन्निगदे अयाङ्देवानामाज्यपानां प्रिया
धामानीत्यंशेन प्रयाजदेवता एवामिधीयन्ते, तासामेवेष्टत्वात् । यदनिष्टाम्य इत्यस्यार्थ-
वादत्वेनाविवक्षितार्थत्वेऽपि मन्त्रस्य तथात्वायोगात् । अयाङिति भूतार्थकलकारश्रवणा-
द्वाक्यगम्यार्थस्य लिङ्गेन बाधादिति प्राप्ते सर्वकालेष्वपि ' छन्दासि लुङ्लङ्लिटः ' इति
विधानदर्शनादिष्ठानामनिष्ठानामपि स्मरणसंस्कार्यत्वस्याविशेषात्प्रयाजानूयाजदेवतानामुभ-
यासामभिधानम् । अत एव यदयाङ्देवानामाज्यपानामिति तत्प्रयाजानूयाजानामिति
द्वयस्वान्तरीयं वचनं न्यायसिद्धानुवादकमुपपद्यते । तस्मात्प्रयाज उदयनीयेऽपि न तद्धोषः
॥ ७ ॥ ४९ ॥

अथ स्विष्टकृद्यागे गुणान्तरमाह—

माध्व्यौ वा संयाज्ये ब्रह्मवर्चसकामस्य कुर्यात् ।
त्रिष्टुभौ वीर्यकामस्य । जगत्यौ पशुकामस्या-
नुष्टुभौ प्रतिष्ठाकामस्य पङ्क्त्यौ यज्ञकामस्य वि-
राजावन्नकामस्येति विज्ञायते ॥ ५० ॥

गायत्र्यावुमे स्विष्टकृद्यागस्य संयाज्ये कुर्यात् । कीदृशोऽधिकारी । ब्रह्मवर्चसं श्रुता-
ध्ययनसंपत्तिः । तस्याप्यधिकारी । संयाज्याशब्दार्थमाश्रलायन आह—'स्विष्टकृतः
संयाज्ये इत्युक्ते सौविष्टकृती प्रतीयात्' इति । स्विष्टकृतसंबन्धिन्यौ याज्यानुवाक्ये
इत्यर्थः । फलान्तराय च्छन्दोन्तरं द्रष्टव्यम् ॥ ५० ॥

अङ्गुलिपर्वणी अवघ्रायाप उपस्पृशति ॥ ५१ ॥

आज्यसिक्ते अवघ्रायापामुपस्पर्शनं श्रौतम् ॥ ५१ ॥

अथास्याध्वर्युरन्तरेणाङ्गुष्ठप्रादेशनीं च लेपादुप-
स्तृणाति स्वयं होता मध्यतो द्विरादत्तेऽध्वर्यु-
र्वाऽन्यतरल्लेपेन चाभिघारिते विनिगृह्णाति चाङ्गु-
लिभिः ॥ ५२ ॥

पुरस्तात्प्रत्यङ्क्षासीन इडाया होतुर्हस्तेऽवान्तरेडामवधत्त्यध्वर्युः प्रथममवदानमवधत्वाति
स्वयं होतात्तरमिति वैखानसः । तदिदं होतुरवदानम् 'इडां स्वयमादत्ते, नह्यन्वः' इति
तै० सं० २-६-८) भाष्यकृत् ॥ ५२ ॥

विज्ञायते च न प्रसृतः हस्तं धारयेद्यत्प्रसृतः हस्तं
धारयेत्प्रभ्रंशुका अस्मात्पशवः स्युः ॥ १३ ॥

प्रसृतहस्तधारणनिषेधार्थोऽयं श्रुत्यर्थः ॥ १३ ॥

अभिनिगृह्णन्वाऽऽसीताथेडामुपह्वयते ॥ ५४ ॥

इडाशब्देन गोशरीरधारिणी देवतोच्यते । तस्या उपह्वानमिडोपहूतेत्यादिवाक्येन
कुर्यात् ॥ १४ ॥

मुखेन संमितोपहूतः रथंतरमित्युपाः शूक्त्वोपहूताः

हो इत्यत उच्चैरित्तरत् ॥ ५५ ॥

तदिदं स्पष्टं बोधायनो दर्शयति । उक्ता इडाया जपास्तानुषाः शूक्त्वोच्चैरुपह्वयत
इत्येति प्रतीचीमिडोपहूतेति पराचीम्, इति । अस्यार्थः—गोशरीररूपाया इडाया
देव्या जपा वेदे स्पष्टं प्रोक्ता उपहूतः रथंतरमित्येवमारभ्योपहूताः ३ हो इत्येवमन्ताः ।
तान्मन्त्रानुपांशु अपेत् । तत ऊर्ध्वमिडोपहूतेत्यादिकमुच्चैः पठेत् । उपहूतशब्दस्य प्र-
थमप्रयोगे इडा प्रतीचीनमुखा भवति । चरमप्रयोगे पराचीनमुखेत्युच्यत इति ॥ १५ ॥

यं कामयेतापशुः स्यादिति पराचीं तस्येडामुपह्व-
यते । यं कामयेत पशुमान्स्यादिति प्रतीचीं तस्ये-
डामुपह्वयत । इडोपहूतोपहूतेडेति तत्प्रतीच्योपह्वय-
मानायाम् ॥ ५६ ॥

ननु-पराचीम् (जै० सू० १३-३-१८) इडामेव प्रकृत्य यं कामयेतापशुः
स्यादिति पराचीं तस्येडामुपह्वयते । यं कामयेत पशुमान्स्यादिति प्रतीचीं तस्येडामुप-
ह्वयत इति श्रुतौ प्रत्यक्छब्देन प्रत्यङ्मुखता कर्तुरुच्यते । एवं पराक्शब्दोऽपि स मुखं
प्रत्युपह्वयत इति वचनान्तरादिति प्राप्ते—

अभ्यासानभ्यासवचनावेतौ शब्दौ । पराचीः सामिधेनीरन्वाह पराक्बहिष्पवमानेन
पशुः इति प्रयोगात् । यदिडोपहूतेति तत्पराचीं यदुपहूतेडेति तत्प्रतीचीत्याम्नानाच्च ।
अभ्यासस्तु इडोपहूतोपहूतेत्येक इत्यादिनाऽनेकविधो यः प्रतीयते तस्यायं प्रतिषेधः ।
मुखं प्रतीतिः । मुखसंमितामवस्थापयेदित्यर्थकम् । इष्टकानां तु मुखासंभवादशब्दत्वाच्च
कर्तुर्मुखवाद एवाऽऽश्रितः ॥ १६ ॥

इडाभागप्राशनमन्त्रावाह—

अवान्तरेडां प्राश्नाति वाचस्पतये त्वा हुतं
प्राश्नामि सदसस्पतये त्वा हुतं प्राश्नामीति ॥५७॥

यद्धोता प्राश्नीयात् (तै० सं० २-६-८) इति ब्राह्मणे भक्षणं प्रशंसति ॥५७॥

चतुर्धा कर्णिकानां होतृभागं प्राश्नाति पृथिव्यै
भागोऽसीति ॥ ५८ ॥

स्वीयभागं प्राश्नाति होता मन्त्रेण ॥ ५८ ॥

अन्वाहार्यं प्रतिगृह्य प्रत्येत्यानूयाजादि प्रतिप-
द्यते ॥ ५९ ॥

देवस्थं त्वा० राजा त्वा० इत्यादिभिः प्रतिगृह्य स्वस्थानं प्रत्यागत्येत्यर्थः
॥ ५९ ॥

नानूयाजेषु ये यजामहं करोति ॥ ६० ॥

आगूर्याज्यादिरनुयाजवर्जम् (आश्व० श्रौ० १-५-४) इत्याश्वलायनीयेऽपि
निषेधात्कोऽयमागूरित्याहाऽऽश्वलायनः—ये ३ यजामह इत्यागूः (आश्व० श्रौ०
१-५-५) इति । अनूयाजेष्विति सर्वत्र वचनम् ॥ ६० ॥

व्याहृतिभिरेव प्रतिपद्यते ॥ ६१ ॥

भूर्भुवः सुवर्देवं बर्हिरित्यादि ॥ ६१ ॥

देवान्यजेति संप्रेषिते ॥ ८ ॥ देवं बर्हिर्वसुवने
वसुधे यस्य वेत्तिवति यजति । देवो नराशंसो
वसुवने वसुधे यस्य वेत्तिवति द्वितीयम् । देवो
अग्निः स्विष्टकृदित्यनवानमुत्तममनूयाजं यजत्य-
मत्सते वा समत इति विज्ञायते ॥ ६२ ॥

देवानिति बहुवचनान्तेन देवशब्देनाध्वर्युः प्रेष्यति, न बर्हिर्यजेत्यादिना । होताऽपि
सर्वत्र व्याहृतिभिरेवोक्त्वा देवमिति प्रथमो बर्हिर्द्यागः, द्वितीयो नराशंसयागः, तृतीयस्तु
स्विष्टकृदग्नियागः, इति क्रमो ज्ञेयः, अमत्सते वेत्यत्रावसाय वाऽनवसाय वा यजेत् ।

ननु—अनवानम् (जै० सू० १६-३-१५) अनुयाजान्प्रकृत्यानवानं यजतीति

१ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् ।

७०९

श्रुतम् । शाखान्तरे चोत्तमेनावान्यादिति श्रूयते । तत्रानुयाजत्रयसामान्येन प्राप्तस्यान-
वानस्योत्तम उपसंहार इति प्राप्ते—

उत्तम इति वाक्यस्यानुवादकत्वेन विशेषविधित्वाभावान्नोपसंहारकत्वम् । सूत्रेऽप्यनु-
वादपदमनुवर्तयितव्यमिति भाष्यकारः । बर्हिर्नराशंसयाज्ययोरल्पाक्षरत्वेन तावन्मध्येऽन-
वानस्य कादाचित्कत्वेन प्राप्तवनवानोच्चारणं नियम्यते । स्विष्टकृदनुयाजयाज्यायास्त्व-
तिदीर्घत्वान्मध्येऽनवानं नित्यमेव प्रसक्तमतस्तस्य प्रतिषेधः । तेनानयोर्भिन्नविषयत्वाद्विधि-
प्रतिषेधरूपत्वाच्च नैकेनान्यस्योपसंहारः । एवं सत्यपि प्राणाभ्यासशालिनो दीर्घयाज्या-
या मपि कदाचिदनवानस्याप्राप्तिरप्यस्तीत्येतावन्मात्रेण पाक्षिकीं प्राप्तिमादाय पारिषौ पशू-
न्नियुञ्जीत, इति विधेरिव नियमविधित्वं तृतीयानुयाजांशेऽपि संभवन्न निरसितुं शक्यम् ।
अत एव सकृदवान्यादेवमप्यनवानमिति न्यायसिद्धस्यैव गौणानवानस्य कण्ठतोऽनुवादे-
नानवानं यजतीति विधिगतानवानपदं गौणमुख्यसाधारण्येन व्याचक्षाणा श्रुतिरनुयाजत्र-
यविषयकत्वं विधेरनुमन्यते । अतस्तेनैव सिद्धौ प्रतिषेधोऽनुवादत्वान्नोपसंहारक्षम इत्या-
शयः ॥ ६२ ॥

सूक्ता ब्रूहीति संप्रेषित इदं द्यावापृथिवी भद्रम-
भूदिति सूक्तवाकं प्रतिपद्यते । सूक्तवाके यथो-
क्तदेवता उपलक्षयति । उपांशुयाजे जुषतावीदृधे-
ताकृतेत्युपांशुचैरितरत् ॥ ६३ ॥

यदा जानाति सूक्ता ब्रूहीति तदा सूक्तवाकमन्वाहेदं द्यावापृथिवी इत्यारभते ॥ ६३ ॥

आशास्तेऽयं यजमानोऽसाविति यजमानस्य
नामनी गृह्णाति । तृतीयं सोमयाजिनः ॥ ६४ ॥

असाविति नाम निर्दिशेत् । यद्वा—असावसावित्यत्र यजमाननामनी प्रथमया
विभक्त्या निर्दिशेत् । सांख्यवहारिकं नाक्षत्रं तृतीयं च सोमयाजिनः । होतुर्गुरुश्चेज-
मानः स्यात्तत्संनिधावुपांशु नामनी ब्रूयात्तथाचाऽऽहाऽऽश्वलायनः—उपांशु संनिधौ
गुरोः (आश्व० श्रौ० १-९-९) इति ।

ननु—यत्र निर्दिशेत् (१६-३-२१) आशास्तेऽयं यजमानोऽसाविति यज-
माननामनिर्देशस्य विधिनिषेधाभ्यां षोडा (पुरोडा) शं प्रकृत्य यत्र निर्दिशेत्प्रतिषेधं
यज्ञस्याऽऽशीर्गच्छेद्यजमानोऽसाविति निर्दिश्यैवैनं सुवर्गं लोकं गमयति (तै० सं०
२-६-९) इति श्रुतौ नामनिर्देशस्य विधिनिषेधाभ्यां षोडशिन इव विकल्पे प्राप्ते—

निर्दिष्टेतिव्यं नित्यानुवादः । अनिर्देशस्यैवोत्तरत्र निन्दितत्वात् । अनिर्देशस्य प्रापकान्तराभावात् । अतो नित्यं निर्देशः ।

अनु—नामनी गृहीयानाम गृहीयादिति च श्रुतम् । यजमानस्यामुक्तत्वेन ज्ञापनां कर्त्तव्यत्वाद्गृहनामशान्तिनाऽपि यत्किंचिदेकं नाम ग्राह्यमतो विधौ बहुत्वमविवक्षितमिति शब्दे—द्वयक्षरचतुरक्षरनामानि कुर्यादिति विधाय सोमयाजी तृतीयं नाम कुर्यात्, इति बहुत्वमविवक्षेः सोमयाजिपरत्वेनोपसंहारादितरेषां द्वे एव नामनी इति स्थितिः । एतेषां च विधीनां वैयर्थ्यापत्तेर्नामानित्येक एव विवक्षितसंख्यो विधिः । एकवचनप्रदित-
तत्त्वानुवादः । एतद्वशादेवासोमयाजिनामपि यज्ञकाम इति तृतीयं नामेति केचित् । नामानीत्यस्यैकत्वातिरिक्तसंख्यापरत्वेन सुव्याख्यत्वात् यज्ञकामपदे प्रमाणमिति भाष्या-
शब्दः ॥ ६४ ॥

अथोर्गृहीति संमेषिते तच्छंयोरावृणीमह इति
अंयुवाकं प्रतिपद्यते ॥ ६५ ॥

अनुवाक्यावदप्रणवम् (आ० श्रौ० १-१०-१) इत्याश्रलायनः, अनुवाक्यावद-
चनमेकश्रुत्युपापणार्थम् । अप्रणवमिति प्रणवो निषिध्यते । चतुष्पद इत्यन्तः ॥ ६५ ॥

उक्त्वा अंयुवाकं हविःशेषान्माश्राति ॥ ६६ ॥

इतरेः सह ॥ ६६ ॥

पत्नीसंयाजेषु वेदमादाय प्रत्यङ्ङ्हेत्यापरेण गार्ह-
पत्यमुषविश्य पत्नीः संयाजयति । उपाश्रुध्वानेन
नाऽऽयायस्व सं त इति सोमस्येह त्वष्टारमग्नियं
तन्नस्तुरीपमिति त्वष्टू राकामहं यास्ते राक इति
राकायाः सिनीवालि या सुपाणिरिति सिनी-
वाल्याः कुहूमहं कुहूर्देवानामिति कुह्वोः । देवानां
पत्नीरुशतीरवन्तु न उतप्रावियन्तु देवपत्नीरिति
देवानां पत्नीनामग्निर्होता गृहपतिर्वियमु त्वा गृह-
पते जनानामित्यग्नेर्गृहपतेः ॥ ६७ ॥

स्वयमेव तूष्णीं वेदमादाय गार्हपत्यात्प्रङ्ङ्हेत्याऽऽगत्योर्ध्वञ्जुरुपविशेत् । प्राङ्मुख
इति वैज्ञानसः । सप्त देवताः (तानां) क्रमेण याज्यानुवाक्या इत्यर्थः ।

२ षटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् ।

७११

नन्वुपांशु (जै० सू० १६-३-१६) पत्नीसंयाजेषुपांशुषु चोपांशु यजतीति विहितमुपांशुत्वं साक्षाद्यागेऽसंभवात्तदङ्गमन्त्रेष्वविशेषात्सर्वेषु निविज्ञात इति प्राप्ते-प्रेषार्थादिप्रतिपत्त्यर्थत्वेनाऽऽश्रुतप्रत्याश्रुतप्रणववषट्कारादिभिन्नमन्त्रेष्वेव वस्तुसामर्थ्यादुपांशुत्वम् ॥ ६७ ॥

अक्ते अङ्गुलिपर्वणी अवघ्रायाप उपस्पृशति ॥ ६८ ॥

गतः ॥ ६८ ॥

आज्येडामुपहृत्यते यथा समाम्नातः ॥ ६९ ॥

उपहृत्य रथंतरमित्यारम्य विश्वस्य प्रियस्योपहृतस्योपहृता, (जै० सू० १६-३-१६) इत्यभोत्तरभिडामुपहृत्यते यथासमाम्नातमिति सूत्रकारवचनात् । पर्वजानाङ्गुलिपर्वणी नान्तं कार्यम् । नात्रावान्तरेडा । पाणितलस्थमाज्यामिडेत्युच्यते । ततः सर्वा प्राप्तिर्यादित्युच्यते ।

मन्वाज्येडा (जै० सू० १६-३-१७) औषधेडाया इव आज्येडाया अपि प्रकरणे पाठात् प्राकरणिकसर्वयागानामाज्यसापेक्षत्वेन तत्संस्कारकत्वात्तद्वारेयं सर्वेषासङ्गमिति प्राप्ते—येनाऽऽज्येन पत्नीसंयाजा इष्टास्तच्छेषेणैवाऽऽज्येडायाः कथनासत्त्वेनाऽऽज्यसंस्कारद्वारा पत्नीसंयाजमात्राङ्गत्वम् । एवमौषधेडाऽप्याग्नेयादीनामेव । तेन शंखिडान्तेषु नाऽऽज्येडा ॥ ६९ ॥

ऊर्ध्वं पिष्टुलपफलीकरणहोमाभ्यां वेदोऽसि
वित्तिरसीति वेदं पत्न्यै प्रयच्छति ॥ ७० ॥

गतः । सनेयमिति मन्त्रान्तः ॥ ७० ॥

वेदोऽसि वेदसे त्वा वेदो मे विन्देति वा ॥ ७१ ॥

प्रदाने मन्त्रो वैकल्पिकः ॥ ७१ ॥

घृतवन्तं कुलायिनमिति वेदं होता स्तृणोति
गार्हपत्यात्संततमाहवनीयात् ॥ ७२ ॥

गतार्थः । वाजिनमित्यन्तः ॥ ७२ ॥

यथेतं प्रतिनिष्क्रामति ॥ ७३ ॥

मतम् । अयाडग्निरिति समिधमाधाय हुत्वोपस्थाय यथार्थं गच्छतीति वैश्वानसे
मीस्तम् ॥ ७३ ॥

संतिष्ठते दर्शपूर्णमासयोर्हौत्रम् ॥ ९ ॥ ७४ ॥

इति सत्याषाढादहिरण्यकेशिसूत्र एकविंशतिप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

नन्वाचार्यैः स्वशाखोक्त(प)लब्धं याजुषहौत्रं स्वकल्पसूत्रे तत्र तत्र सम्यग्विशदीकृत्य प्रयुज्य (पारिभाषायां) पुनः—ऋग्वेदेन होता करोतीत्यप्युक्तं तदर्थं चिन्त्यते । याजुषं हौत्रं कर्तव्यं न कर्तव्यं वेत्यत्र पूर्वपक्षयति ऋग्वेदेन होता करोतीत्याचार्यः । अकृत्स्नत्वाद्धौत्रस्येत्याश्वलायनः । प्रकृतौ प्रयोगे प्रयुक्तेः विकृतौ शाखान्तरमपेक्षते, ततः प्रयोगवैलक्षण्यसंभवः । तस्माद्याजुर्वेदिकं हौत्रं न कर्तव्यम् ।

अत्रोच्यते—ऋग्वेदेन होता करोतीति सत्याषाढवचनं तु तद्वह्वृचच्छन्दोगयजमानपरम् । कुतः—आध्वरसूत्रे परिगृहीते कृत्स्नस्य श्रौतसूत्रस्य प्राप्तेर्हौत्रांशस्यापि प्राप्ती शङ्का स्यात् । बह्वृचास्तु स्वीयं सूत्रं विधायकं मत्वाऽऽध्वरसूत्रोक्तं हौत्रं नाङ्गीकरिष्यन्ति ब्रह्मवत् । छन्दोगस्तु हौत्रार्थं सूत्रान्तरं परिगृहीष्यमाणस्य मम येन केनापि सूत्रेण हौत्रं करोत्विति वदिष्यति । तस्यानेन हौत्रेणानुष्ठातुमशक्यत्वात् । अकृत्स्नप्रयोगो य भूदिति तन्नियमार्थमिदं सूत्रमारब्धम्—ऋग्वेदेन, इति न स्वशाखीयनिषेधार्थम् । एतदर्थमेवाऽऽश्वलायनोऽप्यकृत्स्नत्वाद्धौत्रस्येत्यवदत् । छान्दोग्ये काचिद्धौत्राभ्यानात् । आश्वलायनवचनं तु न निन्दा निन्दितुमिति न्यायात्प्राशस्त्यपरमेवास्तु । याजुषाणां प्राकृतहौत्रमारभ्य निरूढपशुतौत्रामणीचातुर्मास्यकाम्येष्टिकाम्यपशूनामाशिकानां च यावदिष्टिपशूनां हौत्रस्य कृत्स्नाज्ञानमस्ति तर्ह्येषु कर्मसु हौत्रं सिद्धम् ।

विकृतिषु का गतिरित्युक्ते ऋग्वेदेन होता करोतीत्यनेनैव सूत्रेण परिग्रहः प्रसज्यते । अत्र प्रयोगवैलक्षण्यरूपं दूषणं दत्तं चेत्तद्दूषणं बह्वृचानामप्यस्ति । कौकिली-नक्षत्रेष्टिस्वर्गसत्रमृगाराश्वमेधाप्रीसूक्तादिषु परिग्रहप्रसङ्गात् । कौकिली स्वतन्त्रभूता, आद्या त्वङ्गभूता कौकिल्येव संस्थान्तर्गता विकृतिष्वपि यत्र यत्रास्मच्छत्वासूत्रोक्तं हौत्रमस्ति तत्र तत्र कुर्महे कृत्स्नं च तन्त्रम् । उपदेशादितराणीत्यापस्तम्बवचनात् । अनुवचनाभिष्टवशस्त्रनिविदसौमिकयाज्याश्च वैशेषिकं तन्त्रं च परिग्रहीष्यामः । कुतः—आध्वरसूत्रेषु उत्तरक्रतुष्वपि तत्र तत्र हौत्रप्रयोगसूचनात् । हौत्रस्य मिश्रतन्त्रतैवास्तु । अस्माभिः प्राकृतं हौत्रमृचैव क्रियते न यजुषा । एतदर्थं तु प्रस्तुत्य कैश्चिदाचार्यैर्ऋचा हौत्रं कर्तव्यमिति सम्यगुक्तम् ।

सोमे कुतो भवदीयं हौत्रमस्तीत्युक्ते तान्युदाह्रियमाण (हरिष्यामः) दीक्षणी-येष्टौ, अग्नेरग्रे प्रथमो देवतानामिति याज्यानुवाक्यानां याः प्रायणीयस्य पुरोनुवाक्यास्ता

उदयनीयस्य याज्याः करोतीति ब्राह्मणम् । त्रिष्टुभः सतीर्गायत्रीरिवान्वाह धर्माभि-
ष्टवे तिस्र एव सामिधेनीरनूच्येत्युपसत्सु याः प्रातर्याज्याः स्युस्ताः सायं पुरोनुवाक्याः
कुर्यादिति ब्राह्मणम् । तथा च सूत्रम्—नव सामिधेनीरन्वाह तिस्र ऋचस्त्रिरनूक्ता
भवन्ति नव वा पराचीरिति विधानान्तरम् । प्रातरनुवाके सर्वाणि च्छदाः स्यन्वाह गाय-
त्रिया तेजस्कामस्य परिदधा(ध्या)स्त्रिष्टुभेन्द्रियकामस्य जगत्या पशुकामस्यानुष्टुभा प्रति-
ष्ठाकामस्य पङ्क्त्याः यज्ञकामस्य विराजाऽन्नकामस्येति काम्यविधानम् । अध्वर्यो वेरपा
१ इति होताऽध्वर्यु त्रिः पृच्छति द्विदेवत्यग्रहग्रहणे मयि वसुरिति ग्रहः होत्रे प्रय-
च्छति तेनैव होता प्रतिगृह्य दक्षिण ऊरावासाद्य हस्ताभ्यां निगृह्याऽऽस्त इति सूत्रम् ।
ऐतरेयब्राह्मणेऽपि येनैव यजुषाऽध्वर्युः पृच्छति तेन होता प्रतिगृह्णाति प्रस्थितयागान्तेऽ-
याङ्ग्रीदित्युक्ते सभद्रमकुर्यो निःसोमं पाययिष्यतीति होता प्रत्याह । एतदाद्युदाहर-
णानि भूयांसि वर्तन्ते । विस्तरभयान्नैह प्रपञ्चितानीति दिक् ।

इति सत्याषाढाहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां

प्रयोगचन्द्रिकायामेकविंशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

अथैकविंशप्रश्ने तृतीयः पटलः ।

अथ गोत्रप्रवरनिर्णयः । तत्र बौधायनः—विश्वामित्रो जमदग्निर्भरद्वाजोऽथ गौतमः ।
अत्रिर्वसिष्ठः कश्यप इत्येते सप्त ऋषयः । सप्तानामृषीणामगस्त्याष्टमानां यदपत्यं तद्गो-
त्रमित्याचक्षत इति । अत्रापत्यपदं केवलपुत्रापत्यपरं न भवति किंतु पौत्रादिपरमिति
(मपि) । अत एव पाणिनिः—अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् (पा० सू० ४-१-१६२)
इत्याह ।

ननु केवलभृगुगणेषु यस्कादिषु केवलाङ्गिरोगणेषु हरितादिषु च सप्तर्ष्यपत्यत्वाभावा-
द्गोत्रत्वं न स्यादिति चेन्न । एक एव ऋषिर्यावत्प्रवरेष्वनुवर्तते । तावत्समानगोत्रत्वम-
न्यत्र भृवङ्गिरसां गणात् ॥ इति बौधायनोक्तपर्युदासानुपपत्त्या तत्सिद्धेः । प्राप्ति-
संभावनायां हि पर्युदासो भवति । यथा यजतिषु ये यजामहं करोति इति सामान्यवा-
क्यादनूयाजेषु ये यजामहप्राप्तिसंभावनायां नानूयाजेष्वित्येनाननूयाजव्यतिरिक्तेष्वित्येवं
पर्युदासः क्रियते तथाऽत्रापि । सप्तानामृषीणामगस्त्याष्टमानां यदपत्यं तद्गोत्रम्, इति
सूत्रं तु (न) लक्षणप्रदर्शकं किं तु अयोगव्यावृत्तिमात्रप्रदर्शकमिति न पूर्वोत्तरसूत्रवि-
रोधः । अत एव विज्ञानेश्वरमाधवमदनपारिजातादिषु गोत्रं वंशपरम्पराप्रसिद्धमि-
त्युक्तम् ।

उक्तं च भट्टपादैरपि — समानेऽपि ब्राह्मण्ये कुण्डिनोऽत्रिरिति स्मरणलक्षणं गोत्रम् । इति । एवं च यत्राभियुक्तानां गोत्रत्वप्रसिद्धिस्तद्गोत्रमित्येवं निर्दिष्टं गोत्रलक्षणं मन्त्र-
त्वादिवत्सिद्धं भवति । एतेन वसिष्ठादीनां गोत्रत्वानुपपत्तिः । अस्मदादीनां परम्परया
तदपत्यत्वेन गोत्रत्वापत्तिश्च परिहृता भवति । यानाधिकृत्य प्रवरा आम्नातास्तादृशा
गणा ऊनपञ्चाशत् । तथा च बौधायनः—‘गोत्राणां तु सहस्राणि प्रयुतान्यनुदानि च ।
ऊनपञ्चाशदेवैषां प्रवरा ऋषिदर्शनात् ’ इति । अथ प्रवरसूत्रं प्रदर्श्यते । तत्र प्रतिज्ञा-
सूत्रम्—

प्रवरान्व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

एतच्च प्रतिज्ञानमाग्निमाणां भार्गवच्यावनाम्रवानौर्वजामदग्न्येत्यादीनां प्रवर इति संज्ञा-
सिद्धयर्थम् । प्रत्रियन्तेऽग्नेर्विशेषणत्वेनोत्कीर्त्यन्त इति प्रवराः । तान्व्याख्यास्यामः,
एकत्र संगृह्य कथयिष्यामः । अग्नेर्विशेषणत्वेनोत्कीर्तनं तु अग्ने महा५ असि ब्राह्मण
भारत ’ (तै० ब्रा० ३-१-३) इत्यादीष्टिमन्त्रेषु प्रतिपादितम् । विवाहं उत्कीर्तनं
तु स्वविशेषणत्वेनैव । अन्यस्यासंभावात् । विवाह आर्षगोत्रोच्चारणं तु वाचनिकं, तच्च
सप्रवरत्वसगोत्रत्वशङ्कानिवारणार्थमदृष्टार्थं च भवति । शान्त्यादिकर्मसु तु वाचनिकं
कुत्रचित् । कुत्रचिदाचारप्राप्तम् ॥ १ ॥

प्रवरणं कर्तव्यमित्यस्मिन्नर्थे श्रुतिं प्रदर्शयति—

आर्षेयं वृणीते बन्धोरेव नैत्यथो संतत्या इति
विज्ञायते ॥ २ ॥

आर्षेयमृषेरपत्यमाहवनीयमग्निं यजमानेनोत्पादितत्वाद्यजमानस्यर्षिसंतानत्वात्तं वृणीते
प्रार्थयते तद्गोत्रत्वायेति । एवं सति बन्धोरेव नैति पूर्वर्षिसंबन्धान्न च्यवते । अथो अपि
च संतत्यै पूर्वेषां पूर्वजानामात्मनश्च संतानायेति विज्ञायते श्रुतिरिति शेषः ॥ २ ॥

देवैर्मनुष्यैश्चाऽऽर्षेयवरणं न कर्तव्यं किंतु ऋषिभिरेवेत्येतदर्थे श्रुतिं दर्शयति—

न देवैर्मनुष्यैरार्षेयं वृणीत ऋषिभिरेवाऽऽर्षेयं वृणीत
इति विज्ञायते ॥ ३ ॥

न देवैः प्र(प्रा)जापत्यादिभिरार्षेयं वृणीते न वा मनुष्यैर्विद्वद्भिर्देवदत्तादिभिरार्षेयं
वृणीते किंतु ऋषिभिर्वसिष्ठादिभिर्मन्त्रहग्निरेवाऽऽर्षेयं वृणीत इति विज्ञायते श्रुतिरिति
शेषः ॥ ३ ॥

आर्षेयोच्चारणकर्तव्यताविषये श्रुतिं दर्शयति—

आर्षेयमन्वाचष्ट ऋषिणा हि देवाः पुरुषमनुव-
ध्यन्त इति विज्ञायते ॥ ४ ॥

आर्षेयमन्वाचष्टे । कस्मात् । ऋषिणा पूर्वजेन कीर्तितेन देवप्रसिद्धेन तदपत्यं पुरुषं देवा अनुब्रूयन्ते भोज्यान्नोऽयं तदपत्यत्वादिति जानन्ति हीत्यर्थः ॥ ४ ॥

स्वस्याऽऽर्षेयवरणं परित्यज्यान्यस्याऽऽर्षेयवरणे दोष इत्येतदर्थं श्रुतिं दर्शयति—

यो वा अन्यः सन्नन्यस्याऽऽर्षेयं वृणीते स वा

अस्य तद्विषिरिष्टं वीतं वृङ्क्त इति विज्ञायते ॥५॥

यो वै यजमानोऽन्यगोत्रः सन्नन्यगोत्रस्याऽऽर्षेयेण प्रवृणीते स वै स एव ऋषिरस्य यजमानस्य तदिष्टं यागफलं वीतं ब्राह्मणतर्पणादिफलं वृङ्क्ते गृह्णातीत्यर्थः ॥ ५ ॥

आर्षेयसंख्यानियमार्थिकां चतुर्वरणपञ्चातिप्रवरणनिषेधिकां च श्रुतिं दर्शयति—

एकं वृणीते द्वौ वृणीते त्रीन्वृणीते न चतुरो

वृणीते न पञ्चातिप्रवृणीत इति विज्ञायते ॥ ६ ॥

एकमार्षेयं वृणीते, एकमृषिं संकीर्त्य तदपत्यमग्निं वृणीते । तथा द्वौ वृणीते त्रीन्वृणीत इत्यत्रापि । चतुरो न वृणीते पञ्चातीत्य षडादीन् वृणीत इत्यर्थः । आत्मीयानामृषीणां बहूनामनियमेन वरणप्राप्तौ सत्यामेकं वृणीत इत्यादयः संख्यानियमविधयः । न चतुरो वृणीते न पञ्चातिप्रवृणीत इत्येतद्द्वयमुपस्थापयणविषयम् । द्वयामुपस्थापयणस्य गोत्रद्वयस्यापि द्व्यर्षेये चतुर्णां वरणप्रसक्तिः । त्र्यर्षेये तु षण्णां पञ्चार्षेयत्वे द्व्यर्षेयादिसंनिपाते सप्तादीनामपि वरणप्रसक्तिः ।

तन्निषेधार्थमुक्तम्—‘ न चतुरो वृणीते, न पञ्चातिप्रवृणीते ’ इति । ‘ त्रीन्वृणीते मन्त्रकृतो वृणीते अथर्षि मन्त्रकृतो वृणीते ’ इति श्रुतिमनुसृत्य प्रवृत्ते—‘ अत्र्यर्षेयस्य हानं स्यादधिकारात् ’ (जै० सू० ६-१-११) इत्यास्मिन्नाधिकरणे मीमांसकास्तु त्रीन्वृणीत इत्ययमेव विधिः । एकं वृणीते द्वौ वृणीत इत्युभयमवयुत्यानुवादः । अन्यथा वाक्यभेदापत्तेः । न च त्रीन्वृणीत इत्यत्रापि वाक्यभेदतादवस्थ्याद्विधित्वासंभव इति वाच्यम् । विशिष्टविधाने वाक्यभेदाभावेन विधित्वसंभवात् । स्तुत्यर्थोऽयमेकं वृणीत इत्यादिरनुवादः । एकवरणद्विवरणे अप्रशस्ते अपि यदा कर्तव्ये तदा त्रिवरणस्य प्रशस्तस्य कर्तव्यत्वं किमु वक्तव्यमिति स्तुतिः । चतुर्थनिषेधपञ्चातिक्रमनिषेधाभ्यामपि त्रित्वमेव स्तूयते । न च तयोर्निषेधो विधातव्यः । प्रसक्त्यभावादेव तदप्रवृत्तेः । चतुरादयौऽतश्चन्तविलम्बकारित्वादप्रशस्ताः । त्रित्वं तु न तथेति प्रशस्तम् । तस्मात्कर्मण्यधिकुर्वन्त्यजमानस्त्रीनैवोच्चारयेन्न न्यूनं नाप्यधिकमिति तात्पर्यार्थ इत्याहुः ।

एकार्षेयादीनामपि मनुवत्पक्षाश्रयणेनाधिकार इति तन्त्ररत्ने । ‘ असमानार्षगोत्रजाम् ’ इति याज्ञवल्क्योक्तमविवाहप्रयोजकं समानप्रवरत्वापरपर्यायं समानार्षत्वं द्विविधमेकप्रवर-

साम्यं द्वित्रिप्रवरसाम्यं चेति । तत्राऽऽद्यं भृग्वङ्कुरोगणव्यतिरिक्तेषु । द्वितीयं भृग्वङ्कुरो-
गणेषु । तत्र पञ्चप्रवराणां त्रिप्रवरसाम्यं त्रिप्रवराणां द्विप्रवरसाम्यमविवाहप्रयोजकमिति
मन्तव्यम् । ' पञ्चानां त्रिषु सामान्यादविवाहस्त्रिषु द्वयोः । भृग्वङ्कुरोगणेष्वेवं शेषेष्वे-
कोऽपि वारयेत् ' इति वचनात् । शेषेष्वेकोऽपि प्रवरः समानश्चेत्तद्विवाहं वारये-
दित्यर्थः ॥ ६ ॥

अथ प्रवरगणना । तत्राऽऽदौ भृगवः—

भृगून्वेवाग्रे व्याख्यास्यामः ॥ जामदग्न्या वत्सा-
स्तेषां पञ्चार्षेयो भार्गवच्यावनामवानौर्वजामद-
ग्न्येति जमदग्निवदुर्ववदमवानवच्च्यवनवद्भृगुव-
दिति त्र्यार्षेयमु हैके भार्गवौर्वजामदग्न्येति जमद-
ग्निवदुर्ववद्भृगुवदित्येष एवाविकृतो जामाल्येति-
शायनविरोहितमाण्डव्यावटमण्डुवैदरेतवाहप्राचीन-
योग्यानामथाऽऽष्टिषेणानां पञ्चार्षेयो भार्गवच्या-
वनामवानाष्टिषेणानूपेत्यनूपवदष्टिषेणवदमवानव-
च्च्यवनवद्भृगुवदिति । त्र्यार्षेयमु हैके भार्गवाष्टिषे-
णानूपेत्यनूपवदष्टिषेणवद्भृगुवदिति ॥ अथ वीतह-
व्या यास्कवाधूलमौनमौकरजातवाहास्तेषां त्र्यार्षे-
यो भार्गववैतहव्यसावेदसेति सवेदोवद्वीतहव्यव-
द्भृगुवदिति ॥ अथ वैन्याः पार्थास्तेषां त्र्यार्षेयो
भार्गववैन्यपार्थेति पृथुवद्वेनवद्भृगुवदिति ॥ अथ
गार्त्समदाः शुनकास्तेषामेकार्षेयो गार्त्समदेति
होता गृत्समदवदित्यध्वर्युः । अथ वाद्यश्वा मित्र-
युवस्तेषामेकार्षेयो वाद्यश्वेति होता वद्यश्ववदि-
त्यध्वर्युः ॥ १० ॥ ७ ॥

एवकार इतरेषां व्यावृत्त्यर्थः । अग्र आदौ व्याख्यास्यामो वक्ष्यामः । प्राधान्यादिति
शेषः । भृगोः प्राधान्यं तु ' महर्षीणां भृगुरहम् ' इति भगवद्वाक्यान्मोक्षधर्मेण भृगोर्वा-
सुदेवांशताश्रवणादाधानमन्त्रेषु भृगूणामेवाऽऽदौ पार्थक्येन मन्त्रकथनाच्च ।

अथवा—एवकारोऽग्रशब्देनान्वेति । अग्र आदावेव ये भृगुत्वं प्राप्ता भृगवस्ता-
न्वक्ष्यामः । न द्व्यामुष्यायणत्वेन पश्चाद्भृगुत्वमापन्नानिति । द्व्यामुष्यायणानामुत्तरत्र
वक्ष्यमाणत्वात् ।

जामदग्न्या वत्सा इत्यत्र वत्सानां जामदग्न्या इति विशेषणमजामदग्न्यवत्सनिरा-
करणार्थं पञ्चावत्तित्वप्राप्त्यर्थं जामदग्न्याप्रीप्राप्त्यर्थं च । तेषां जामदग्न्यवत्सानां पञ्चार्षेयः
प्रवरः, मार्गवच्यावनप्राप्त्यर्थं जामदग्न्येति । अयं च होतुरमुतोऽर्वाञ्चो होतेति
वचनात् । अमुतो मूलभूताद्वषेरारभ्यार्वाञ्चोऽर्वाञ्जानाम् नृदशः । क्रमेण तदपत्यसंबन्धेन
प्रार्थयते तमग्निमित्यर्थः । जमदग्निवदुर्ववदप्रवानवच्यावनवद्भृगुवदित्ययं प्रवरोऽध्वर्यो-
रत ऊर्ध्वान्मन्त्रकृतोऽध्वर्युर्वृणीत इति वचनात् । अतो यजमानादूर्ध्वान्म-
न्त्रदृग्भिरव्यवाहितानां मूलभूतान्दृष्टक्रमेण संकीर्त्य तद्वत्तद्वदिति सादृश्यसंबन्धेनाग्निं
वृणीति प्रार्थयत इत्यर्थः । एष एव प्रवरक्रमविशेषो होतुरध्वर्योश्चाऽऽध्यायपरिसमाप्तेः
सर्वत्रोपदेष्टव्यः । व्यार्षेयमु हैके ब्रुवत इति शेषः । व्यार्षेयं प्रवरमेक आचार्यो ब्रुवत
इत्यर्थः । उ हेति निपातोऽवधारणार्थो वाक्यालंकारार्थो वा । तं प्रवरं दर्शयति—
'मार्गवौर्वजामदग्न्येति जमदग्निवदुर्ववद्भृगुवदिति' इति । एनमेव प्रवरमन्वेष्टतिदिशति—
एष एवाविकृतो जामा (वा) ल्यैतिशायनेत्यादिना प्राचीनयोग्यानाम् ' इत्यन्तेन
सूत्रेण । एषोऽनन्तरोक्तः पञ्चार्षेरुयार्षेयो वा जामा (वा) ल्यादीनां नवानां भव-
तीत्यर्थः ।

अथाऽऽर्षिषेणानामित्यत्राथशब्दः पृथगयं गण इति ज्ञापनार्थः । एवं सर्वत्र ।
अन्यद्वतार्थम् । अथ वीतहन्त्या इत्यारभ्य पृथक्त्वेनवद्भृगुवदिन्यन्तं सूत्रं
स्पष्टार्थम् ।

चतुर्विधा हि शुनकाः । केचिच्छुनकादेव जाताः । केचिद्गृत्समदादेव जाताः ।
केचिद्भृगोरपत्यं गृत्समदस्ततो जाताः । केचिद्भृगोरपत्यं शुनगोत्रस्तदपत्यं गृत्समद-
स्ततो जाताः । तत्र गृत्समदादेव ये जातास्तेषामेवायं प्रवरो नान्येषामित्येतदर्थं गृत्स-
मददृष्टाप्रीप्रापणार्थं च गार्त्समदा इति विशेषणम् । इतरेषां तु सूत्रान्तरोक्ताः प्रवरा
ज्ञेयाः । तत्राऽऽद्यानां शौनकार्षेयः प्रवरः । तृतीयानां भार्गवगार्त्समदेति व्यार्षेयः ।
चतुर्थानां भार्गवशौनहोत्रगार्त्समदेति व्यार्षेय इति । एकार्षेयेऽमुतोऽर्वाञ्चो होताऽत
ऊर्ध्वान्मन्त्रकृतोऽध्वर्युर्वृणीत इत्यनयोर्विध्योर्व्यवस्थापकत्वाभावादव्यवस्थाप्राप्तौ होत्रध्व-
र्युर्ग्रहणं तद्वितान्तो होतुः प्रवरो वत्प्रत्ययान्तोऽध्वर्योरित्येवं व्यवस्थेति प्रदर्शनार्थम् ।
मित्रयुवां वाङ्यश्वा इति विशेषणं वाङ्यश्चदृष्टाप्रीप्रापणार्थम् । वाङ्यश्चेति होता
वाङ्यश्ववदित्यध्वर्युरित्यत्र होत्रध्वर्युर्ग्रहणमुक्तव्यवस्थायास्तत्रैव प्राप्तिशङ्कानिरासा-
र्थम् ॥ १० ॥ ७ ॥

सत्याषाढाचार्येण प्रयोजनमविद्यमानभृगुशब्दानामपि शुनकामित्रयुवां भृगुत्वं यथा
स्यादिति । तेन ' भृगूणां त्वा ' इति यथर्थाधाने । भार्गवो होता भवति ' इत्यादौ
बौधायनोक्त्या सिद्धिः । जामदग्न्यवत्सानां जामा (वा) ल्यादीनां च परस्परमविवाहः ।
प्रवरैक्यात्सगोत्रत्वाच्च । एवमाष्टिषेणानामपि त्रिप्रवरसाम्यात् । यद्यपि त्रिप्रवराष्टिषे-
णानां नान्यैः सह द्विप्रवरसाम्यं तथाऽपि पञ्चार्षेयसंगतमपि प्रवरसाम्यमेव विवाहप्रयो-
जकम् । वत्सा विदा आष्टिषेणा इत्येतेषामविवाह इति बौधायनोक्तेः । अन्नामदग्न्य-
वत्साष्टिषेणाम्यां सप्रवरत्वादाविवाहः । वीतहव्यादीनां तु स्वं स्वं गणं हित्वा
परस्परं पूर्वं सह विवाहो भवत्येव । द्विप्रवरसाम्याभावात् ।

इति भृगुगोत्रप्रवरकाण्डम् ॥ ८ ॥

अथ गौत्रमगोत्रप्रवरकाण्डं विधत्ते—

अथातोऽङ्गिरसामयास्या गौतमास्तेषां त्र्यार्षेय
आङ्गिरसायास्यगौतमेति गौतमवदयास्यवदङ्गि-
रोवदिति । अथौतथ्या गौतमास्तेषां त्र्यार्षेय
आङ्गिरसौतथ्यगौतमेति गौतमवदुतथ्यवदङ्गि-
रोवदिति । अथौशिजा गौतमास्तेषां त्र्यार्षेय
आङ्गिरसौशिजकाक्षीवतेति कक्षीवदुशिजवदङ्गि-
रोवदिति । अथ वामदेवा गौतमास्तेषां त्र्यार्षेय
आङ्गिरसवामदेवबार्हदुकथेति बृहदुकथवद्वामदेव-
वदङ्गिरोवदिति ॥ ९ ॥

अत्रातःशब्दो हेत्वर्थे । यतो ' भृगूणां त्वाऽङ्गिरसां व्रतपते व्रतेनाऽऽदधामीति भृगव-
ङ्गिरसामादध्यात् ' इति श्रुत्यैकस्मिन्नेव वाक्ये भृगुगोत्रिणामाधानमन्त्रं पूर्वमुक्त्वाऽन-
न्तरं गौतमादिगोत्रिणामाधानमन्त्र उक्तः । अतो हेतोरित्यर्थः । अङ्गिरसामिति त्रिर्धा-
रणे षष्ठी । अङ्गिरोगणानां मध्ये येऽयास्या गौतमा अङ्गिरसस्तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो
भवतीत्यर्थः । अयास्या इति विशेषणमयास्य उद्गाता भवतीत्यत्र येऽयास्यगणपठितास्ते-
षामेव प्रवृत्तार्थम् । उतथ्या औशिजा वामदेवा इत्यादीनि गौतमविशेषणानि सांकर्य-
निवाप्त्यर्थानि । अन्यत्सम्यम् । एषां सर्वेषां गौतमाङ्गिरसां परस्परमविवाहः । गौत-
मस्य त्रियमाणतया सत्तया वाऽनुवृत्तेः । सगोत्रत्वात्प्रायेण द्वित्रिप्रवरसाम्याच्च । इति
गौतमगोत्रप्रवरकाण्डम् ॥ ९ ॥

अथ भरद्वाजगोत्रप्रवरकाण्डं विधत्ते—

अथ भरद्वाजानां त्र्यार्षेय आङ्गिरसबार्हस्पत्य-
भारद्वाजेति भरद्वाजवद्बृहस्पतिवदङ्गिरोवदिति ।
एष एवाविकृतस्तुध्याग्निवेश्यौर्जयानानां सर्वेषां च
स्तम्भस्तम्बशब्दानाम् । अथर्क्षाणां पञ्चार्षेय आ-
ङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजवान्दनमातवचसेति मतव-
चोवद्बृहस्पतिवदङ्गिरोवदिति ।
त्र्यार्षेयमु हैक आङ्गिरसवान्दनमातवचसेति । मत-
वचोवद्बृहस्पतिवदङ्गिरोवदिति । अथ द्रव्यामुष्यायणा-
नां कुलानां यथा शौङ्गशैशिरयो भरद्वाजाः शुङ्गाः
कताः शैशिरयस्तेषां पञ्चार्षेय आङ्गिरसबार्हस्प-
त्यभारद्वाजकात्याक्षिलेत्यक्षिलवत्कतवद्भरद्वाजव-
द्बृहस्पतिवदङ्गिरोवदिति । त्र्यार्षेयमु हैक आङ्गि-
रसकात्याक्षिलेत्यक्षिलवत्कतवदङ्गिरोवदिति ।
॥ ११ ॥ अथ गर्गाणां त्र्यार्षेय आङ्गिरसगा-
र्ग्यशैन्येति शिनिवद्गर्गवदङ्गिरोवदिति । भारद्वा-
जमु हैकेऽङ्गिरसः स्थाने भारद्वाजगार्ग्यशैन्येति
शिनिवद्गर्गवद्भरद्वाजवदिति । अथ कपीनां
त्र्यार्षेय आङ्गिरसमाहय्यवौरुक्षय्येत्युरुक्षय्य-
वन्महय्यवदङ्गिरोवदिति तरस्वाश्वस्तिलो विदुः
शालुः पतञ्जलिभूयसीर्दद्वकीर्जलन्द्रः । कपेरष्ट-
विधाः प्रजाः ॥ १० ॥

तुष्य आग्निवेश्य और्जयान एतेषां, स्तम्भशब्दो यन्नामसु वर्तते ते स्तम्भशब्दाः ।
स्तम्बशब्दो यन्नामसु वर्तते ते स्तम्बशब्दाः । एतेषां त्रैषोऽनन्तरोक्तस्त्यार्षेय एव प्रवरो
भवेदित्यर्थः । द्वाभ्यां गोत्राभ्यां व्यपदेशाद्द्रव्यामुष्यायणानि कुलानि । यथा शौङ्गशै-
शिरय इति पुरातनं द्रव्यामुष्यायणकुलम् । इदानींतनानां द्विगोत्राणां द्वयोरपि गोत्रयो-
रविवाहं वक्तुं दृष्टान्तत्वेनोदाहृतम्—शुङ्गा भरद्वाजाः कताः शैशिरयो विश्वामित्राः ।
भारद्वाजस्य शुङ्गस्य बीजाद्वैश्वामित्रस्य शैशिरः क्षेत्र उत्पन्नाः शौङ्गशैशिरा इत्युच्यन्ते ।
तत्संततिजातानां पञ्चार्षेयः प्रवरो द्रष्टव्यः । आङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजकात्याक्षिलेति
होतुः । अक्षिलवत्कतवद्भरद्वाजवद्बृहस्पतिवदङ्गिरोवदित्यध्वर्योः । त्र्यार्षेयमेक आङ्गि-

रसकात्याक्षिलेति होतुः । अक्षिलवत्कतवदङ्गिरोवादित्यध्वर्योः । अस्मिन्प्रवरे जनयितुः पूर्वः प्रवरः प्रतिग्रहीतुरपरो यथोक्तस्तथाऽन्येष्वपि पुत्रिकापुत्रदत्तकक्रीतकृत्रिमपुत्रादीनामपि द्वयोरपि गोत्रयोः प्रवरो ज्ञेयः । शौङ्गशैशिरीणां दृष्टान्तत्वेनोपादानात् । सर्वेषां द्व्यामुण्यायणानां गोत्रद्वयसंबन्धिवरणप्रसक्तौ व्यवस्थामाहाऽऽश्वलायनः—‘ तेषामुभयतः प्रवृणीत एकमितरतो द्वावितरतो द्वौ वेतरतस्त्रीनितरतो न हि चतुर्णां प्रवरोऽस्ति न पञ्चानामतिप्रवरणम् ’ इति । एकमितरतो द्वावितरत इति त्र्यार्षेये द्वौ वेतरतस्त्रीनितरत इति पञ्चार्षेये तत्र पूर्व कस्य प्रवर इत्याकाङ्क्षायां कात्यायनलौगाक्षी आहतुः—‘ पूर्वः प्रवर उत्पादयितुरुत्तरः प्रतिग्रहीतुः ’ इति । एवं वक्ष्यमाणेषु संकृत्यादिष्वपि द्रष्टव्यम् । गर्गाणां भरद्वाजत्वं पाक्षिकभरद्वाजवरणादेव सिद्धम् ।

यद्यपि कपीनां पाठः केवलाङ्गिरोगणमध्ये सर्वेषु सूत्रपुस्तकेषु दृश्यते तथाऽपि स नाऽऽदत्तव्यः । गोत्रप्रवरसञ्जरीप्रयोगपारिजातस्मृत्यर्थसारादिबहुग्रन्थविरोधाद्बहुस्मृतिपु-
राणसूत्रविरोधात्, भारद्वाजैः सह विवाहः केवलाङ्गिरोभिः सह विवाह इत्येतादृशस्य शिष्टाभिमतआचारस्यान्यथात्वापत्तेश्च । अथ वा द्वौ कपी ज्ञेयौ । एको भरद्वाजगणस्थः । अपरः केवलाङ्गिरोगणस्थः । तथा च मण्डनः—‘ भारद्वाजप्रवरणे केचिदाहुः कपी पृथक् ’ इति । इति भरद्वाजगोत्रप्रवरकाण्डम् ॥ १० ॥

अथाग्निगोत्रप्रवरकाण्डं विधत्ते—

अथाग्नीणां त्र्यार्षेय आत्रेयार्चनानसश्यावाश्वेति
श्यावाश्ववदर्चनानसवदत्रिवदिति । अथ गविष्टि-
णां त्र्यार्षेय आत्रेयार्चनानसगाविष्टिरेति गविष्टि-
रवदर्चनानसवदत्रिवदिति । एष एवाविकृतो
वामरथ्यसुमङ्गलबीजवापानाम् ॥ १२ ॥ ११ ॥

गतार्थम् । अग्नीणां सर्वेषामविवाहः । सगोत्रत्वात्सप्रवरत्वाच्च । इत्याग्निगोत्रप्रवर-
काण्डम् ॥ १२ ॥ ११ ॥

अथ विश्वामित्रगोत्रप्रवरकाण्डं विधत्ते—

अथ विश्वामित्राणां देवराताश्चिकितकालववमनु-
तन्तुवभ्रुयज्ञवल्कौलोन्त्येर्मरिवृहदग्निसांशित्यवार-
कितारकायणशालावतास्तेषां त्र्यार्षेयो वैश्वामि-
त्रदेवरातौदलोति उदलवदेवरातवद्विश्वामित्रवदिति ।

अथ श्रौतकामकायनास्तेषां द्वायर्षेयो वैश्वामित्र-
माधुच्छन्दसधानंजयति धनंजयः मधुच्छन्दोव-
द्विश्वामित्रवदिति । अथाष्टका लोहितास्तेषां द्वा-
यर्षेयो वैश्वामित्राष्टकेति । अष्टकवद्विश्वामित्रवदिति ।
अथ पूरणाः पारिधापयन्त्यस्तेषां द्वायर्षेयो वैश्वा-
मित्रपौरणेति । पूरणवद्विश्वामित्रवदिति । अथ कता-
स्तेषां द्वायर्षेयो वैश्वामित्रकात्याक्षिलेति । अक्षि-
लवत्कतवद्विश्वामित्रवदिति । अथाघमर्षणाः कुशि-
कास्तेषां द्वायर्षेयो वैश्वामित्राघमर्षणकौशिकेति ।
कुशिकवदघमर्षणवद्विश्वामित्रवदिति ॥ १२ ॥

गतार्थम् । विश्वामित्रगणानां परस्परमविवाहः । सगोत्रत्वात्सप्रवरत्वाच्च । इति विश्वा-
मित्रगोत्रप्रवरकाण्डम् ॥ १२ ॥

अथ कश्यपगोत्रप्रवरकाण्डमाह—

अथ कश्यपानां द्वायर्षेयः काश्यपावत्सारनैध्रुवेति
निध्रुववदवत्सारवत्कश्यपवदित्येष एवाविकृतो
धौम्याभिषेण्यमाठराणाम् । अथ रेभाणां द्वायर्षेयः
काश्यपावत्साररैभ्येति । रेभवदवत्सारवत्कश्यप-
वदिति ॥ १३ ॥ अथ शण्डिलानां द्वायर्षेयो दैव-
लासितेति । असितवद्देवलवदिति । द्वायर्षेयमु हैके
काश्यपदैवलासितेति । असितवद्देवलवत्कश्यपव-
दिति । द्वायर्षेयास्त्वेवं न्यायेन ॥ १३ ॥

सर्वेऽपि द्वायर्षेया एवमनेन प्रकारेण द्वायर्षेया एव भवितुमर्हन्ति न शण्डिला एव ।
तस्मादष्टकानां लोहितानां च द्वायर्षेयाणां द्वायर्षेयत्वमेव द्रष्टव्यम् । द्वायर्षेया एव सर्वे
शण्डिला भवितुमर्हन्ति न द्वायर्षेया इति केचिद्वाचक्षते तदनुपपन्नम् । 'अत्र्यायस्य
हानं स्यादधिकारात्' (जै० सू० ६-१-११) इति जैमिनीयन्यायविरोधात् ।
अन्यद्वतार्थम् । कश्यपानां परस्परमविवाहः । कश्यपस्य त्रियमाणतया सत्तया वाऽनु-
वृत्तेः सगोत्रत्वात्सप्रवरत्वाच्च । इति कश्यपगोत्रप्रवरकाण्डम् ॥ १३ ॥

अथ वज्रिष्ठगोत्रप्रवरकाण्डं विधत्ते—

एकायर्षेया वासिष्ठा अन्यत्रोपमन्युपराशरकुण्डि-

नेभ्यो वासिष्ठेति होता वसिष्ठवदित्यध्वर्युः ।
 अथोपमन्यूनां त्र्यार्षेयो वासिष्ठैन्द्रप्रमदाभरद्वसो
 इति । आभरद्वसुवदिन्द्रप्रमदवद्वसिष्ठवदिति । अथ
 पराशराणां त्र्यार्षेयो वासिष्ठशाक्त्यपराराशर्येति ।
 पराशरवच्छक्तिवद्वसिष्ठवदिति । अथ कुण्डिनामां
 त्र्यार्षेयो वासिष्ठमैत्रावरुणकौण्डिन्येति । कुण्डिन-
 वन्मित्रावरुणवद्वसिष्ठवदिति । अथ संकृतिपूतिमा-
 षतण्डिनां त्र्यार्षेयः शाक्त्यसांकृत्यगौरिवीतेति ।
 गुरिवीतवत्संकृतिवच्छक्तिवदिति ॥ १४ ॥

उत्तरत्र विधानादेवोपमन्युप्रभृतीनां त्र्यार्षेयत्वे सिद्धेऽन्यत्रोपमन्युपराशरकुण्डिनेभ्य
 इति वचनं केवलं वसिष्ठभेदा न संकृत्यादयस्तेषां द्यामुष्यायणत्वादिति प्रदर्शनार्थम् ।
 वासिष्ठमैत्रावरुणकौण्डिन्येत्यास्मिन्प्रवरे मित्रावरुणसंज्ञकौ कौचिदृषी मन्त्रदृशौ द्रष्टव्यौ
 न प्रसिद्धौ देवताविशेषौ । न देवैर्न मनुष्यैरार्षेयं वृणीत इति निषेधात् । तयोश्च
 मित्रावरुणयोः संहतयोरेवर्षित्वमत्र द्रष्टव्यं न प्रत्येकम् । न चतुरो वृणीत इति चतुर्णां
 वरणप्रतिषेधात् । मत्स्यपुराणे मित्रावरुणयोर्वदर्याश्रमे तपस्यतारागतामुर्वशीं दृष्टवतोः
 शुक्रं स्कन्नं क्वचित्तोयपूर्णं कलशे गृहीतं ततो वसिष्ठो जातो वसिष्ठाश्च कुण्डिनो जात
 इति दृष्टत्वात्तयोः संहतयोरेवर्षित्वं पितृत्वं चेति द्रष्टव्यम् । एषां वासिष्ठानां परस्परम-
 विवाहः । सगोत्रत्वात्सप्रवरत्वाच्च । संकृत्यादीनां द्व्यामुष्यायणानां वसिष्ठत्वं तु वासि-
 ष्ठगणमध्ये पाठाद्वासिष्ठस्य शक्तेर्वरणाच्च । इति वसिष्ठगोत्रप्रवरकाण्डम् ॥ १४ ॥

अथागस्त्यगोत्रप्रवरकाण्डं विधत्ते—

अथागस्तीनामेकार्षेय आगस्त्येति होताऽगस्ति-
 वदित्यध्वर्युः । त्र्यार्षेयमु ह्वेके आगस्त्यदादर्थ-
 च्युतैध्मवाहेति । इध्मवाहवदृच्युतवदगस्तिव-
 दिति ॥ १५ ॥

अगस्तीनां सर्वेषां परस्परमविवाहः । सगोत्रत्वात्सप्रवरत्वाच्च । इत्यगस्तिगोत्रप्रवर-
 काण्डम् ॥ १५ ॥

अथ क्षत्रियप्रवरकाण्डं विधत्ते—

अथ क्षत्रियाणां त्र्यार्षेयो मानवैडपौरुरवसेति ।
 रुरवोवदिडवन्मनुवदिति । अथ यदि ह सार्षाः

प्रवृणीरन्नेक एवैषां प्रवरो यद्यु वै पृथक्प्रवृणी-
रन्येषामु ह मन्त्रकृतो न स्युः सपुरोहितप्रव-
रास्ते । अथ येषां स्युरपुरोहितप्रवरास्ते सपुरो-
हितप्रवरास्त्वेवं न्यायेनैकार्षेया विशो वात्सप्रेति
होता वत्सप्रवदित्यध्वर्युः ॥ १६ ॥

द्विविधाः क्षत्रियाः सार्षा अनार्षाश्च । तत्र यदि सार्षा अर्षेयवन्तो राजानः प्रवृ-
णीरन्तदैषां प्रवर उक्त एक एव भवति । यद्येते पृथगेव प्रवृणीरन्पुरोहितप्रवरानेव
प्रवृणीरन् । येषां राज्ञां मन्त्रकृत ऋषय अर्षेया इति यावत्, न स्युर्न भवेयुस्ते सपु-
रोहितप्रवरा ज्ञेयाः । येषां राज्ञां यदि मन्त्रकृतः स्युरपुरोहितप्रवरास्ते ज्ञेयाः । मन्त्र-
कृतो राजानः सपुरोहितप्रवरास्त्वेवमेतत्प्रकारेण न्यायेन भवन्ति नान्यथा । कोऽसौ
न्यायोऽभिमतः । स उच्यते—सर्वेषां पुरोहितस्य विद्यमानत्वात्तेन च विना कर्मान-
धिकारात् । पुर एनं हितमेतत्सर्वं नयतीति पुरोहितशब्दव्युत्पत्तेः । आत्मीयप्रवरपक्षे
सर्वेषां समानप्रवरत्वादविवाहः प्रसज्यतेति न्यायः । अयमेव न्यायो वैश्यानामपि
द्रष्टव्यः ।

एवं च विवाहे क्षत्रियाणां वैश्यानां च पौरोहित्यप्रवरैक्यप्रयुक्त एव निषेधो न तु
स्वप्रवरैक्यप्रयुक्त इति सिद्धम् । कर्मणि वरणादौ भवतु विकल्पः । उक्तसूत्रस्य कर्मा-
धिकारे प्रवृत्तेः । सोऽपि व्यवस्थितः । एषां कुले यादृशं वरणमागतं तथैव कर्तुमाचित-
मिति विप्रेष्यपि व्यवस्थादर्शनात् ।

मन्त्रकृद्भूतां सर्वराज्ञामपुरोहितप्रवरानामपि विवाहमात्रे सपुरोहितप्रवरत्वमेवेति फलि-
तोऽर्थः । राजभ्योऽर्पितानां दत्तानां ब्राह्मणानां राज्ञां ये प्रवरास्त एव तेषाम् । एवं
ब्राह्मणेभ्योऽर्पितानां राज्ञां ब्राह्मणानां ये प्रवरास्ते तेषामिति । तथा च सूत्रम्—तथा
ब्राह्मणानां राज्ञां वा ब्राह्मणार्पितानाम् इति ॥ १६ ॥

अथानाज्ञातबन्धूनां गोत्रप्रवरकाण्डं विधत्ते—

अथानाज्ञातबन्धोः पुरोहितप्रवरेणाऽऽचार्य-
प्रवरेण वा ॥ १७ ॥

न, आसंभ्यज्ञातो बन्धुर्येन सोऽनाज्ञातबन्धुस्तस्यानाज्ञातबन्धोः 'असंप्रज्ञातबन्धोः'
इति दर्शपूर्णमासप्रकरणस्थस्य प्रवरविधायकस्य सूत्रस्य पाठः । न सम्भ्यप्रज्ञातो बन्धु-
र्येन सोऽसंप्रज्ञातबन्धुः, इति तद्विग्रहः । अर्थस्तु स एव । तस्य पुरोहितस्य पूर्वोक्तस्य
प्रवरेण धर्मोपदेष्टाऽऽचार्यस्तस्य वा प्रवरेण प्रवरणमित्यर्थः ।

ननु—‘ यो वा अन्यः सन्नन्यस्याऽऽर्षेयं वृणीते स वा अस्य तद्विपरिष्टं वीतं वृङ्क्ते ’ (स० श्रौ० २१-३-५) इति निषेधस्य जागरूकत्वात्कथं पुरोहिताचार्य-प्रवरप्रवरणमिति चेन्न । एतस्य प्रवरज्ञानसत्त्वं एव प्रवृत्तेः ॥ १७ ॥

सार्वर्णिकमार्षेयं दर्शयति—

अथ ह ताण्डिन एकांर्षेयं सार्वर्णिकं समामनन्ति मानवेति होता मनुवदित्यध्वर्युः । मानव्यो हि प्रजा इति हि ब्राह्मणमिति हि ब्राह्मणम् ॥ १४ ॥ १८ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्र एकविंशप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्र एकविंशः प्रश्नः ॥ २१ ॥

ताण्डिन आचार्या एकांर्षेयं मानवेत्येवंरूपं प्रवरं सार्वर्णिकं सर्वेषां वर्णानां ब्राह्मणादीनां समामनन्ति । तत्र हेतुभूतां श्रुतिमुदाहरन्ति—‘मानव्यो हि प्रजा इति हि ब्राह्मणम्’ इति । हि यस्मादेवं तैत्तिरीयशाखायां ब्राह्मणं प्रत्यक्षमेव पठ्यतेऽग्निष्यन उखा-प्रकरणे—‘मानव्यो हि प्रजाः’ इति तस्मादित्यर्थः । द्विरुक्तिः प्रश्नसमाप्तिश्चेतनार्था । एतत्सूत्रं वैशेषिकप्रवरनिषेधपरं न भवति किंतु सार्वर्णिकप्रवरस्तुतिपरम् ।

नन्वेवं कृत्स्नमेकेषां प्रवरं प्रतिषिध्य मनुवदित्येताद्विदधाति, इत्येतत्सूत्रविरोध इति चेन्न । अत्र प्रतिषेधशब्देनाप्राशस्त्यस्यैवोक्तत्वात् । एवं च कृत्स्नवैशेषिकप्रवरानामप्राशस्त्य उक्ते सार्वर्णिकस्य प्रशस्तत्वमर्थात्सिद्धं भवति । वैशेषिकाः प्रवरा दुर्विज्ञेया बहुप्रयासलभ्याश्च तस्मान्न कार्याः । अयं तु लघुतरप्रयत्नलभ्यत्वात्प्रवरेण इत्येवं सार्वर्णिकस्य प्रवरस्य प्रशस्तत्वम् । कथं पुनरयमभिप्रायो गम्यत इति चेत्—अन्यथा प्रवराध्यायानारम्भप्रसङ्गात् । आरम्भ्यते चायम् । अयं प्रवरः श्रौतकर्मवर्णनविवादादिष्वेव न विवाहे । अन्यथा समानप्रवरत्वाद्विवाहाभावप्रसङ्गात् । पुरोहितप्रवरयोराचार्यगोत्रप्रवरयोश्चाज्ञाने तु स्मृत्यन्तरे—

आचार्यगोत्रप्रवरानभिज्ञस्तु द्विजः स्वयम् ।

दत्त्वाऽऽत्मानं तु कस्मैचित्तद्गोत्रप्रवरो भवेत् ’ इति ॥

अत्राऽऽचार्यग्रहणं पुरोहितोपलक्षणम् । आचार्यशब्देन निषेकादिप्रकारता द्विज इति श्रवणाद्ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां विधिः । यत्तु—‘गोत्रस्य त्वपरिज्ञाने कुर्यात्पुनर्गोत्र-

३ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाभ्याख्यासमेतम् ।

७२५

मुच्यते' इति तत्पुरोहिताचार्ययोगोन्नाज्ञाने सत्येव विवाहातिरिक्तविषयम् । इति सूत्रोक्तः
प्रवरनिर्णयः ॥ १४ ॥ १८ ॥ २१ ॥

प्रयोगवैजयन्त्यास्तुः मालायाः सूत्रसंस्थितेः ।

न्यायसूत्रस्येह कृतो निर्णयः कौस्तुभो माणिः ॥

मध्यगो यज्ञवपुषस्तुष्टयेऽस्तु मन्वार्पितः ।

गृह्णाति हि किमप्येष भक्तैर्यद्यत्ततः कृतम् ॥

इति सत्याबाहिरण्यकोशिसूत्रन्याख्यायां प्रयोगचन्द्रिकायां महादे-

वशास्त्रिसंकलितायामेकविंशप्रश्ने तृतीयः पटलः ।

प्रश्नश्च समाप्तः ।

=====